

HISTORIČNOST „MILANSKOG EDIKTA“ IZ 313. GODINE

I. Rimsko Carstvo u kasnoj antici – II. Dioklecijanove reforme – III. Tetrarhija i okrutni progoni kršćana. – IV. Previranja nakon Dioklecijanove abdikacije. – V. Progonitelj daje slobodu progonjenima: Galerijev edikt o vjerskoj toleranciji. – VI. Konstantin – prvi kršćanski car. – VII. „Milanski edikt“ ili Nikomedijski reskript? – VIII. Konstantin kristijanizira državu. – IX. Zaključak.

Ključne riječi: Rimsko Carstvo; vojska; carevi rođeni u Iliriku; provale barbara; bitke i ratovi; Dioklecijanove reforme; tetrarhija; carski naslovi i ovlasti; rimska tradicionalna religija; kršćanstvo i njegov pravni položaj u Rimskom Carstvu; progoni; edikt cara Galerija o toleranciji; Milanski dogovor Konstantina i Licinija; reskript cara Licinija o ravnopravnosti religija; Konstantin – prvi kršćanski car; Konstantinovi zakoni i preobrazba rimskog društva.

Uvodne napomene

U povijesti ili kolektivnoj svijesti ljudi postoje razni stereotipi koji se nerijetko bez ikakve provjere uzimaju „zdravo za gotovo“ kako u popularno pisanim tako i u znanstvenim publikacijama. Budući da jedan stereotip obično za sobom povlači i druge sebi slične, stvari se gomilaju i isprepliću čineći povijest netočnom a prošlost razumljivom. Jedan od najpoznatijih povijesnih stereotipa zacijelo je „Milanski edikt“ iz 313. godine koji se pripisuje caru Konstantinu Velikom (306. – 337.) uz jedan drugi stereotip: da time nije samo dao slobodu kršćanstvu nego ga je učinio i državnom religijom Rimskoga Carstva. Međutim, povijesni izvori ne potvrđuju takva uvjerenja. Nije riječ samo o filološkim finesama nego o sadržajnim razlikama koje mijenjaju povijesnu stvarnost i stvaraju kriva uvjerenja koja se stoljećima prenose i utječu na ponašanje ljudi mnogo više nego što se to obično misli. U ovoj raspravi pokušat ćemo malo iz bližega razmotriti prije navedeni stereotip u povodu 1700. obljetnice važnih događaja koji su obilježili ne samo rimsku nego i svu kasniju povijest stvorivši – između ostaloga – i stereotip koji se još uvijek povlači po brojnim publikacijama.

I. Rimsko Carstvo u kasnoj antici

1. Kasnoantičko razdoblje u povijesti Rimskoga Carstva obilježeno je velikim političkim i društvenim promjenama koje su nagoviještale kraj staroga svijeta. Razlozi koji su nekada doveli do spektakularnog širenja te tisućugodišnje države pomalo su postajali kočnica i zapreka njezinu daljnjem postojanju. Proširivši se od malog naselja i grada u Laciju na obali rijeke Tibera na čak tri kontinenta, ta je država postala odveć heterogena, preglomazna i sama sebi preteška da bi u sebi nalazila razloge postojanja i uspješno djelovala. Mnoštvo različitih naroda, kultura i vjera našlo se u njezinim granicama pa su je sve rjeđi osjećali i smatrali svojom da bi se za nju žrtvovali i podnosili teret njezina postojanja.

U takvim prilikama jedini pravi oslonac i čuvar državnog jedinstva bila je vojska. Golemo carstvo, koje se protezalo od istočnih granica današnje Irske na zapadu do Mezopotamije na istoku i od sjevernih granica današnje Belgije na sjeveru do nikad preciziranih granica Saharske pustinje na jugu, imalo je oko 50 milijuna stanovnika. U tridesetak legija služilo je oko 150.000 rimskih građana. Radilo se o stajaćoj vojsci sastavljenoj od profesionalnih vojnika. Uz tu vojsku Carstvu je na raspolaganju bilo oko 100.000 pomoćnih vojnika, tako da je njegova ukupna oružana snaga iznosila oko 250.000 vojnika ili 0,5% sveukupnog stanovništva. Vrijeme vojničke službe za legionare je obično iznosilo 25 godina, a za pomoćne čete ponekad i više, s time da je nakon toga car svakom veteranu osiguravao otpremninu u obliku komada obradive zemlje. Međutim, kad je potkraj III. i početkom IV. st. počela velika seoba naroda, koja je, kao po pravilu, išla u smjeru Carstva, carevi su za pomoćne čete bili prisiljeni uzimati pripadnike barbarskog podrijetla. Vojska se reorganizirala pretvarajući se od stacionarne u pokretnu kako bi se što prije prebacila na ugrožena područja.

Druga slaba točka ustroja rimske vlasti bilo je nesređeno pravno pitanje nasljeđivanja na vrhu državne vlasti koje ni August nije uspio riješiti na zadovoljavajući način. Međutim, određenim zakonskim reformama formirale su se dinastije za koje se osobito zalagala vojska privržena svojim vođama. Utjecaj vojske osobito je bio jak u kriznim vremenima, kada je, iz jednog ili drugog razloga, dolazilo do svrgavanja jednoga i postavljanja na prijestolje drugog cara. U takvim su okolnostima pojedini dijelovi vojske obično uzdizali na prijestolje svoga zapovjednika, što je dovodilo do krvavih obračuna i građanskog rata. Carevi su sve više dospijevali u stanje potpune ovisnosti o svojim vojnicima, što je dovelo do dvojne ili trojne vlasti i velikih poremećaja u cijelom društvu. Nepostojanje uređenog ustavnog zakona o nasljeđivanju državnih poglavara učinilo je careve igračkama u rukama vojske koja je sve više postajala država u državi, pa je, po svom nahodanju, na prijestolje postavljala ili svrgavala (ne)poželjnog cara.

Nakon 235. godine jedva da je prošla godina u kojoj razni dijelovi vojske nisu zbacili ili postavili na vlast nekog svog zapovjednika, optužujući protivnika za uzurpaciju, protiv kojega su onda drugi stupali u rat. U tim neredima bila je teško kompromitirana toliko isticana pravna sigurnost Carstva. Uspon careva iz redova vojske bila je posljedica politike cara Publija Licinija Galijena (260. – 268.). On je reformirao vojsku otvorivši put svojim vojnicima do najviših državnih položaja koji su do tada bili namijenjeni samo senatorima.

2. U to vrijeme glavnu ulogu u vojsci i Carstvu počinju voditi carevi ilirskog podrijetla, poglavito iz Sirmija (danas Srijemska Mitrovica), glavnog grada Ilirika. Uživali su glas hrabrih, ali grubih vojnika koji su mačem u ruci u rimskoj vojsci stvarali uspješne vojničke i političke karijere. Išla im je na ruku činjenica da su Rimljani, uzduž osjetljive granice na Dunavu (*limes danubianus*), još od Augustova vremena obično držali 10 – 12 legija ukupne brojčane snage 120 – 150 tisuća vojnika. Prethodnik poduljeg niza rimskih careva ilirskog podrijetla bio je car Decije (Gaius Messius Quintus Traianus Decius, 249. – 251.), rodnom iz jednog malog mjesta kod Sirmija (današnje Srijemske Mitrovice), kojega natpisi na novcu slave kao GENIVS EXERCITUS ILLYRICIANI. Pokušao je podići Carstvo koje je bilo zapalo u tešku krizu pozivom na tradiciju, u čemu su kršćani bili prve žrtve, ali njegov izbor nije više odgovarao promijenjenim prilikama. Drugi Ilir koji se poslije njegove smrti zaogrnuo carskim grimizom bio je Klaudije zvan Gotski (268. – 270.), također iz Sirmija, koji je taj naziv zaslužio uspješno ratujući protiv Gota na Dunavu. Naslijedio ga je Aurelijan (270. – 275.), također iz Sirmija, koji je zbog svojih uspjeha u Maloj Aziji i u Galiji zaslužio naslov *restitutor orbis*. Poslije njegove smrti došao je na vlast Marko Klaudije Tacit (275. – 276.). Slijedi niz od nekoliko drugih careva ilirske krvi: Marko Aurelije Prob iz Sirmija (276. – 282.), Marko Aurelije Karin (Carinus, 283. – 285.), Dioklecijan (284. – 305.) i mnogi drugi o kojima će u ovoj raspravi biti više govora.

Politika koju su provodili ilirski carevi pokazala se uspješnom, osobito poslije Dioklecijanova preuzimanja vlasti, u suzbijanju vojničke anarhije koja je počela poslije smrti Aleksandra Severa (222. – 235.) kada je, uz legalne careve, naglo porastao broj uzurpatora. Ilirski su carevi uspješno zaustavljali provale barbara ne samo na Dunavu nego i na drugim granicama velikoga Rimskog Carstva. Oni su, osim toga, decentralizirali Carstvo načinivši od njega savez civilizacija s korjenitim gospodarskim i pravnim promjenama u okviru Dioklecijanove reforme koje u određenom smislu i danas žive. Oni su premjestili sjedište Carstva iz Rima u Nikomediju, a onda u Bizant, produživši život njegovu istočnom dijelu za sljedećih tisuću godina.¹

¹ Usp. A. Cameron, *Il tardo impero romano*, Milano, 1995.; Ch. Scarre, *Chronicle of the Roman Emperors*,

II. Dioklecijanove reforme

1. Takvo je stanje zatekao Dioklecijan (*M. Aurelius Valerius Diocletianus*), čovjek skromna društvenog podrijetla koji se rodio oko 247. u Diokleji pod imenom Dioklo (*Diocles*, grč. Διοκλής) kao sin oslobođenog roba (*libertinus*) rimskog senatora Avelina. Rano je stupio u rimsku vojnu službu. Sudjelovao je najprije u ratovima koje su vodila dva cara rodom iz Sirmija: Lucije Domicije Aurelijan i Marko Aurelije Prob. Ovaj posljednji imenovao ga je upraviteljem Mezije i zapovjednikom carske garde. Kao hrabar, energičan i odlučan, ali i strpljiv, pronicljiv i mudar vojnik, brzo je napredovao u službi i uspinjao se na ljestvici vojne hijerarhije. Do uspona na sam vrh državne uprave išli su mu na ruku i neki važni događaji. Kao sudionik u ratu s Perzijancima koji je vodio car Marko Aurelije Kar (283.), bio je svjedok careve nenadane smrti. Vojna je zbog toga bila prekinuta i vojska se krajem ljeta 284. povlačila pod vodstvom mladoga Karova sina Numerijana, koji je trebao naslijediti oca. No bio je ubijen pod nerazjašnjenim okolnostima. Sumnja za njegovo ubojstvo pala je na njegova punca i visokog zapovjednika Arija Apra (*Arrius Aper*), za kojeg se vjerovalo da se na taj način želio domoći carskoga grimiza. Dioklecijan je kao zapovjednik carske garde (*comes domesticorum*) uzeo stvar u svoje ruke ubivši Arija (*Arrius*), nakon čega su ga 17. rujna 284. vojnici proglasili carem. Izostala je reakcija zbog te uzurpacije u Rimu nakon smrti Karina, najmlađeg Karova sina, kojega je ubio jedan njegov časnik, pa je Dioklecijan prihvaćen kao zakoniti vladar.

Dioklecijan je u trenutku stupanja na vlast imao oko 40 godina i veliko vojničko i državno iskustvo. Odmah se dao na sređivanje prilika. Glavni problem, o čijem je rješenju ovisila sudbina Carstva, bile su neprestane provale barbara. No golema prostranstva i udaljenost granica tu su namjeru činile teško izvedivom. Dioklecijan je hitao s jedne strane Carstva na drugu da bi ne samo suzbio barbare nego i gušio unutarnje pobune. Iako je vodio uspješne ratove u Egiptu, Numidiji, Panoniji i Galiji, shvatio je da jedan car nije dovoljan da bi se nosio s tolikim neprijateljima i uspješno upravljao golemim carstvom.

2. Drugi, ništa manji problem bilo je neriješeno pitanje nasljeđivanja na carskom prijestolju. Kao profesionalni vojnik, koji je i sam na sličan način došao na vlast, htio je po svaku cijenu tom neredu stati na kraj i Carstvu vratiti nekadašnju stabilnost i sigurnost. Shvatio je da je neka pobjeda nekog visokog zapovjed-

---

New York, 1999.; J. Crees, *The Reign of the Emperor Probus*, London, 2005.; P. Southern, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, London & New York, 2001.; M. Grant, *Gli imperatori romani. Storia e segreti*, Roma 1984.; R. Rémondon, *La crisi dell'Impero romano. Da Marco Aurelio ad Anastasio*, Milano, 1975.; A. Watson, *Aurelian and the Third Century*, London & New York, 1999.; S. Williams, *Diocleziano. Un autocrate riformatore*, Genova, 1995.

nika u ratu s barbarima mogla biti opasnija od poraza. Vojnici su pobjednika proglašavali carem bez obzira na to što je uz njega već postojao neki drugi. To je značilo da je državu, u kojoj je bilo više careva, morao vratiti u normalno stanje. Druga njegova važna spoznaja bila je da samo jedan car iz jednog središta nije u stanju braniti granice tako velikog carstva ni spriječiti pobune protiv zakonitog cara. Rješenje tog problema vidio je u pluralizaciji državnog vrha. Zbog toga je za najbližeg suradnika izabrao jednog od svojih najsposobnijih zapovjednika, Marka Aurelija Maksimijana (*Marcus Aurelius Valerius Maximianus*), Ilira iz Sirmija, koji je u to vrijeme jedva navršio 30. godinu života. Dioklecijan ga je u proljeće 285. imenovao sucarem s naslovom cezara postavivši ga za upravitelja zapadnoga dijela Carstva: Galije, Britanije, Italije, Hispanije i sjeverne Afrike. Problem glavnog središta Carstva riješio je tako što je decentralizirao središnju državnu upravu na taj način da je umjesto jednoga odlučio imati više takvih središta. Rim, po njegovu shvaćanju, nije više mogao biti glavni grad. Nalazio se predaleko od granica Carstva koje je trebalo braniti i odveć zadojen republikanskim mentalitetom da bi se u njemu autoritarni carevi ugodno osjećali. Zato je Maksimijanu za glavni grad odredio Mediolanum (Milano), za sebe je zadržao cijeli istočni dio najprije sa sjedištem u Sirmiju, a onda u Nikomediji (danas grad Izmit pokraj Izmitskog zaljeva oko 100 km jugoistočno od Istambula), gdje je dvije godine prije toga stupio na vlast. Grad je proširio i ukrasio brojnim zgradama javne i privatne namjene učinivši od njega dostojno sjedište istočnoga dijela Carstva. Nadao se da će iz tih središta spriječiti uzurpaciju vlasti na najvišim državnim položajima i uspješnije braniti državne granice.

3. Svega nekoliko mjeseci kasnije, točnije 1. travnja 286., Dioklecijan je uzdigao Maksimijana, kojega je dotle nazivao *nobilissimus et frater*, na čast augusta. Obojica su imala zasebne dvorove, vlastitog zapovjednika carske garde, nosila carski grimiz i dr. Time je bila ustanovljena dijarhija (dvojna monarhija) u kojoj su dva sucara dijelila vlast po zemljopisnoj osnovi. Jedinstvo Carstva sačuvano je na taj način što su bili jedinstveni vrhovni savjet (*consilium principis*), novac i državna politika, a državne su akte i dekrete potpisivala obojica. U važnim državnim poslovima zadnju je riječ trebao imati najstariji august u službi. Vojska i senat time su bili potpuno razvlašćeni, premda se država i dalje nazivala *res publica Romanorum*.

Podjela Carstva na dva dijela stajala je mnogo novca, ali se pokazala od velike koristi za obranu države od najezde drugih naroda i plemena. Dioklecijan se mogao posvetiti obrani granice na Dunavu, gdje je uspješno ratovao protiv Germana, što mu je pribavilo naslov *Germanicus Maximus*, te držao pod pritiskom Perzijance; Maksimijan je u međuvremenu iz Mainza na Rajni uspješno odbacio

nazad Alemane, koji su bili prodrli do Bodenskog jezera, potisnuo Burgunde te nanio teške gubitke Francima i Saksoncima u sjevernoj Galiji.

4. Ta dvojna vlast koju su obnašali Dioklecijan i Maksimijan uskoro je pretrpjela nove promjene. Dana 1. ožujka 293. proširena je na drugu dvojicu suvladara koji su dobili naslov cezara s velikim ovlastima.² Tako se dijarhija pretvorila u tetrarhiju (četverovlašće). Dioklecijan je svojim cesarom imenovao Galerija (C. *Galerius Valerius Maximianus*), rodom Tračanina iz Sardike (Sardica u Daciji, danas Sofija u Bugarskoj)³ povjerivši mu upravu balkanskim provincijama: Makedonijom, Epirom, Ahajom, Ilirikom i Dunavskim provincijama sa sjedištem u Sirmiju (Srijemska Mitrovica). Maksimijanu, koji je zadržao upravu Italijom i sjevernom Afrikom sa sjedištem u Milanu, dao je za cezara Konstancija zvanog Klor (*Flavius Valerius Constantius Chlorus*), vojnika ilirske krvi i čovjeka osobitih vojničkih sposobnosti.⁴ Povjerio mu je upravu nad sjeverozapadnim dijelom Carstva: Galijom, Hispanijom i Britanijom sa sjedištem u Augusti Treverorum (danas Trier u Njemačkoj). Tako su sva četiri cara stolovala bliže kriznim područjima i mogućim bojištima. Svi su ti gradovi morali imati svu potrebnu logistiku za namjenu koju im je Dioklecijan namijenio. Tetrarhijski sustav bio je tako zamišljen da se dva augusta nakon isteka dvadesetgodišnje Dioklecijanove vladavine (305.) povuku u mirovinu, a svoja mjesta prepuste dotadašnjim cesarima. Ta decentralizacija vlasti imala je i neke druge ciljeve: omogućiti augustima i cesarima, raspoređenima na strateškim točkama ugroženog Carstva, mnogo bržu i uspješniju intervenciju u slučaju provale susjednih plemena na državne granice, pojednostavniti skupi državni upravni aparat i spriječiti svaku uzurpaciju vlasti.⁵

² Cezari su imali tribunsku (*potestas tribunicia*) i vrhovnu vlast (*imperium*), ali ne i zakonodavnu; mogli su kovati novac i zapovijedati vojskom u ime odgovarajućeg augusta, nositi carske obilježja i imati pravo na nasljeđe.

³ Potječe iz jedne obitelji niska društvenog staleža. Stupivši u rimsku vojsku, brzo je napredovao u službi, tako da ga je Dioklecijan zapazio te mu povjeravao sve odgovornije službe i zadaće. Galerije je nakon toga (294.-96.) vodio nekoliko uspješnih vojni protiv Sarmata, Karpa i Gota. Prešavši u obranu istočnog dijela Carstva, poslije jednog neuspjelog pokušava pobijedio je Perzijance (297.) nametnuvši im vrlo teške uvjete mira, što je ovjekovječio velikim trijumfalnim lukom u Solunu. G. 299. uspješno je ratovao protiv Markomana i Sarmata.

⁴ Rodio se u Iliriku oko 250. Nadimak *Chlorus* („blijedi“) dali su mu grčki povjesničari. Unovačivši se u rimskoj vojsci, brzo je napredovao u službi zauzimajući visoke položaje. Pod upravom cara Aurelijana obnašao je dužnost „protektora“ (*protector*), a car Prob unaprijedio ga je u rang tribuna *upravitelja Dalmacije* (*praeses Dalmatiarum*). Maksimijan mu je odmah poslije imenovanja cesarom povjerio vođenje rata protiv Franaka u Galiji i njihovih saveznika i rimskog uzurpatora Karauzija (Carausius), koji je držao vlast u rimskoj Britaniji. Konstancije je nakon toga uspješno ratovao s Francima na njihovu području izbivši na obale Sjevernog mora. Franci su bili prisiljeni zatražiti mir odrekavši se daljnjih napada na rimska područja.

⁵ G. Corradi, *Gli imperatori romani*, Torino, 1994.; Y. Le Bohec, *Armi e guerrieri di Roma antica. Da Diocleziano alla caduta dell'Impero*, Roma 2008; S. Mazzarino, *L'Impero romano*, Bari, 1973.

Dioklecijan je imao i drugih originalnih zamisli koje su se ticale što bolje unapređenja carske vlasti i funkcioniranja državne uprave. On je tetrahijski sustav zamislio kao proširenu obiteljsku zajednicu u kojoj su augusti igrali ulogu adoptivnih očeva koji su svojim adoptivnim sinovima davali za žene svoje kćeri kako bi ih tim političkim brakovima i obiteljskim vezama što tješnje vezali između sebe. Tako je Galeriju dao za ženu svoju kćer Valeriju, a Konstancije Klor 293. je oženio Maksimijanovu pastorku Teodoru (*Flavia Maximina Theodora*).⁶ Augusti su se međusobno nazivali braćom (*fratres*), cezare su zvali „sinovima“ (*filii*), a cezari su njih zvali „očevima“ (*patres*).⁷

Dioklecijan se nije zadržao na tomu. Svojoj je tetrahiji htio pribaviti što veći autoritet i time da joj, uz političku vlast, dade i što veći vjerski ugled. Njegova je zemaljska tetrahija trebala imati uporište u tradicionalnoj rimskoj religiji i na neki način odražavati nebesku hijerarhiju u kojoj je Jupiter bio glavni bog, a Herkul njegov pomoćnik. Sastavši se s Maksimijanom u Milanu 289. godine, on je u javnost iznio svoju vjersku koncepciju carske vlasti: svom imenu dodao je nadimak *Jovius* („Jupiterovac“) kao znak svoje pripadnosti Jupiterovoj obitelji, a Maksimijanovu je imenu dodao nadimak *Herculius* („Herkulovac“) ili potomak Herkula. Na taj je način htio naglasiti „božansko podrijetlo“ ne samo sebe i svoje monarhijske vlasti od vrhovnog rimskog boga Jupitera nego i stupnjevanje u carskom kolegiju ako je Herkul kao Jupiterov sin bio samo polubog. Jupiter je bio utjelovljenje božanske inteligencije i volje, a Herkul izvršitelj njegove volje. Maksimijan, drugim riječima, nije prvi nego drugi car. Bilo je očito da je time uzeo staru rimsku religiju kao osnovicu političke obnove i jedinstva Carstva. Svi su podložnici imali iskazivati božansku počast novoj dinastiji koja se zvala Jupiterovska i Herkulovska. Upravo će ti naslovi kasnije postali kamen spoticanja kršćanima i jedan od glavnih razloga njihova progona.⁸

5. Dok su Maksimijan i Konstancije Klor ratovali po širokim prostranstvima svojih područja da suzbiju unutarnje pobune i provale barbara, dotle su Dioklecijan i Galerije imali isto toliko posla na Balkanskom poluotoku i na Istoku. Ratovi koje je 293. – 296. Galerije neprestano vodio protiv Kvada, Bastama i Karpa

⁶ Kći Eutropije i konzula Afranija Anibalijana prije nego što se udala za Maksimijana. Teodorin brak s Konstancijem Klorom bio je tipičan politički brak koji je imao za svrhu uspostaviti čvršće odnose cezara Konstancija s augustom Maksimijanom. Konstancije je tom prilikom morao prekinuti svoju vezu s Jelenom, s kojom je imao sina Konstantina.

⁷ Usp. Euzebij, *Historia ecclesiastica* (= HE) IX, 11. Na jednom porfirnom spomeniku iz III./IV. st. koji je ugrađen u zid riznice Sv. Marka u Veneciji nakon što je 1204. donesen iz Carigrada carevi prve tetrahije (Dioklecijan, Galerije, Maksimijan i Konstancije Klor) simbolično su prikazani međusobno zagrljeni u znak jedinstvene vlasti podijeljene na četiri identične i međusobno neraskidivo povezane osobe.

⁸ W. Seston, *Dioclétien et la Tétrarchie*, I, Paris, 1946.

u Meziji i Panoniji završili su pobjedom rimskih legija. U međuvremenu je Dioklecijan iz svoje prijestolnice u Nikomediji morao hitati u Egipat, gdje je došlo do pobune protiv rimske vlasti. Čim ju je uspio ugušiti, morao je intervenirati protiv Perzijanaca koji su provalili u Armeniju i zaprijetili osvajanjem Sirije. Uspio ih je suzbiti provalivši s vojskom 297. duboko u Mezopotamiju. U pomoć mu je priskočio i Galerije, koji je dotle vojevao u Panoniji. Zajedničkim su snagama porazili sasanidskog cara Narsesa (293. – 302.), koji im je bio prisiljen ustupiti zapadnu Mezopotamiju s pet provincija na desnoj obali Tigrisa, prepustiti utjecaj u Armeniji i potpisati četrdesetgodišnji mir.

III. Tetrarhija i okrutni progoni kršćana

1. Pobjeda nad Perzijancima jamčila je Rimljanima ne samo mir na uvijek nemirnim istočnim granicama Carstva nego i važan predah koji im je omogućio da se posvete rješavanju drugih, ne manje važnih, problema. Godine 299. nakon dugo vremena zavladao je toliko željeno razdoblje mira i na drugim područjima: od Sjevernog mora i Atlantskog oceana do Crvenog mora, što je povoljno utjecalo na opće raspoloženje građana. Dioklecijanov sustav tetrarhije pokazao se, barem u tom trenutku, kao pravo rješenje za dinastijske probleme. Caru je to poslužilo da se posveti reformi unutarnjeg stanja u zemlji. Preuredio je zakonodavstvo, razvlastio inertni Senat bilo kakve vlasti prenijevši je na posebno Carsko vijeće (*Concistorium principis*) kojemu je on stajao na čelu, korjenito je preuredio ustroj provincija kako s teritorijalnog tako i s upravnog gledišta, civilnu vlast podložio je vojničkoj te je proveo monetarnu, poreznu i vojničku reformu. U sklopu njegovih sveobuhvatnih reforma bilo je i pitanje odnosa prema kršćanima.

Golemo Rimsko Carstvo u svom je krilu okupljalo mnogo naroda, vjera, kultura i civilizacija kao nijedno drugo prije toga. Rimski religija po svojoj je biti bila sinkretistička i tolerantna. U svojoj ekspanziji na tri kontinenta Rimljani nisu širili svoju vjeru nego vlast. Pokorenim su narodima obično ostavljali njihove običaje i vjeru. Prije bi se reklo da su više božanstava prihvatili od pokorenih naroda nego što su svojih nametnuli njima. Tako se dogodilo da se sa širenjem njihove vlasti povećavao i njihov panteon. Računa se da su štovali oko 2.000 svojih i tuđih božanstava.⁹ Po tomu bi se zaključilo da je njihov odnos prema drugim religijama bio više nego tolerantan. Međutim, nad njima je ipak postojao nadzor,

⁹ Usp. G. Dumezil, *La religione romana arcaica*, Milano, Rizzoli, 2001.; R. Bloch, *La religione romana*, u: *Le religioni del mondo classico*, Bari, Laterza, 1993.; J. Champeaux, *La religione dei romani*, Bologna, Il Mulino, 2002.; R. Del Ponte, *La religione dei romani*, Milano, Rusconi, 1992.; Isti, *Dei e miti italici. Archetipi e forme della sacralità romano-italica*, Genova, 1985.; K. Kerényi, *La religione antica nelle sue linee fondamentali*, Roma, Astrolabio, 1951.; U. Lugli, *Miti velati. La mitologia romana come problema storiografico*, ECIG, Genova, 1996.; J. Scheid, *La religione a Roma*, Roma-Bari, Laterza, 2001.

osobito ako je neka od njih bila odveć različita od službene državne religije. No rijetko se događalo da je netko bio progonjen zbog svoje vjere. Rimsko Carstvo bilo je pravna država koja je svojim građanima jamčila pravnu sigurnost, pa nitko nije smio biti progonjen za nešto što nije bilo zabranjeno zakonom – reklo bi se da su svi mogli mirno prakticirati svoju vjeru i živjeti u pravnoj sigurnosti. Pa ipak, s kršćanima nije bilo tako. Zašto?

2. Kršćanstvo je u to vrijeme bilo u snažnom usponu. Od oko tri milijuna, koliko ih je bilo sredinom III. st., njihov se broj pred sam početak Dioklecijanove vlade podvostručio. Početkom IV. st. predstavljali su približno desetinu ukupnog stanovništva Carstva. Biskupskih sjedišta bilo je oko 1.500, od čega 800 – 900 u istočnome dijelu Carstva, a 600 – 700 u zapadnome.¹⁰ Kršćana je bilo po cijelome Carstvu, pa čak i na carskom dvoru, u Senatu, vojci, državnoj upravi, među bogatim i siromašnim društvenim staležima, pa čak i na carskom dvoru. Iz onoga što piše crkveni pisac i apologet Laktancije (*Lucius Cæcilius Firmianus Lactantius*)¹¹, neki misle da su Dioklecijanova žena Prisca i kći Valerija bile kršćanke ili da su kršćanstvu barem bile sklone.¹² Istina, kršćanstvo je dotle doživjelo više organiziranih krvavih progona, ali se uvijek znalo pridignuti iz ruševina i još uspješnije širiti. Lokalne su crkve, zahvaljujući raširenoj karitativnoj djelatnosti, raspolagale znatnim materijalnim dobrima, a hijerarhija je uživala velik moralni ugled ne samo među kršćanima nego i među poganima.

3. Brzo širenje kršćanstva, njegov nauk, duhovna snaga i osjećaji koje je stvarao Dioklecijanu nisu mogli ostati nepoznati. U prvim godinama svoje vladavine bio je tolerantan prema kršćanima. On je, prije svega, bio vojnik i pragmatičan političar. Znao je čekati pravi trenutak da se posveti rješavanju pojedinih problema koji su opterećivali rimsko društvo. No nakon osiguranja državnih granica i učvršćivanja državnog vodstva, prevladavanja gospodarskih teškoća, odlučio se posvetio rješavanju važnoga vjerskog problema koji je smatrao ključ-

¹⁰ L. von Hartling, *Die Zahl der Christen zu Beginn des 4. Jahrhunderts*, u: *Zeitschrift für katholische Theologie* 58 (Innsbruck – Wien, 1934.) 243-253; V. Monachino, *Il Cristianesimo da Costantino a Teodosio*, Roma, Pontificia Università Gregoriana, 1983., str. 1.

¹¹ Rodio se u Africi. Odlikovao se velikom naobrazbom. Bio je učitelj na Dioklecijanovu dvoru u Nikomediji. Oko 300. obratio se na kršćanstvo. Car Konstantin oko 317. ga je imenovao odgojiteljem svojega najstarijeg sina Krispa u Trieru. Kao pisac nekolicine djela odlikovao se lijepim latinskim jezikom, što mu je pribavilo naslov „kršćanskog Cicerona“. Kao apologet istakao se dvama djelima napisanima u obranu kršćana protiv poganskih napada: *Institutiones divinae* i *De mortibus persecutorum* (= DMP) u kojemu je opisao sudbinu rimskih careva od Nerona do Dioklecijana koji su progonili kršćanstvo. Djela su mu važan povijesni izvor za suvremene prilike potkraj III. i početkom IV. st.

¹² DMP 15.1. Prijevodi tekstovi iz ovog djela uzeti su iz: Laktancije, *O smrtima progonitelja*. Prijevod N. Cambi i B. Lučin. Split, Književni krug, 2005.; usp. N. Cambi, Dioklecijanova žena Prisca i kćerka Valeria, u: *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 42 (2004), 1-18.

nim za jedinstvo Carstva. Namjera mu je bila ponovno uspostaviti tradicionalne rimske religije kao jamstvo političkog jedinstva. Iz njegovih se povremenih odluka od početka dalo naslutiti da nije sklon ničemu što nije smatrao izvornim rimskim, osobito raznim kultovima, koji su sve više uzimali maha. Tako je 295. izdao odredbu o ženidbi u duhu stare rimske tradicije, a dvije godine kasnije u svom ediktu¹³ protiv manihejaca nazvao je pripadnike te religije nedostojnim ljudima „koji nove i nečuvene sekte suprotstavljaju starim religijama“.¹⁴ Čini se da je s vremenom počeo i kršćansku vjeru smatrati zaprekom obnovi za koju se zalagao, to više što je ona propovijedala suzdržanost s obzirom na određene javne službe, brisala razlike između rimskoga i barbarskoga, protivila se ratu, propovijedanjem ljubavi prema prijateljima i neprijateljima obeshrabrivala svoje članove da služe u vojsci, zabranjivala iskazivanje božanskog štovanja carevima i dr. Njegov se odnos prema kršćanstvu naglo počeo mijenjati kad su dva magistrata u gradu Samosati otvoreno odbila prinijeti žrtvu poganskim bogovima u znak zahvalnosti za njegovu pobjedu nad Perzijancima. Svećenici su mu izjavili da utrobe žrtava koje su konzultirali ne odgovaraju kao prije zbog prisutnosti vojnika kršćanske vjere koji su znakom križa ometali obrede. Stizale su i vijesti iz raznih dijelova Carstva da se kršćani nerado novače u rimsku vojsku ili to posve odbijaju. Tako se 295. u Numidiji jedan kršćanin po imenu Maksimilijan žestoko odupro svojem novačenju, a tri godine kasnije centurion Marcel uime svoje kršćanske vjere napustio je vojnu službu kad se slavila obljetnica preuzimanja naslova Jovius i Herculus od Dioklecijana i Maksimijana. Do cara su doprle vijesti da su neki veterani 298. i 302. odbili primiti novac na kojem su carevi bili prikazani kao sinovi bogova.¹⁵ Upravo je taj kult careva koji zastupa vjerovanje da su oni „rođeni od bogova i da su tvorci bogova“ (*diis geniti et deorum creatores*) jedan od najvažnijih razloga sukoba kršćana s rimskom državom.

¹³ U rimskom pravu edikti (od glagola *edicere* – izreći, oglasiti, odrediti) zvale su se naredbe (*edicta* ili *leges edictales*) pojedinih magistrata kojima su proglašavali narodu važnije odredbe i zakone. Pravo donošenja edikata (*ius edicendi*) na početku je pripadalo magistratima koji su imali posebne ovlasti (*imperium*), a to su bili konzuli, pretori, upravitelji pojedinih provincija, cenzori, tribuni i vrhovni svećenici i, na poseban način, carevi. Prvotno su se proglašavali usmeno (*edictio*) na javnoj narodnoj skupštini (*contio*), a zatim na javno izvještenim posebnim oglasnim pločama bijele boje na kojima je tekst bio pisan crnom bojom. Magistrati su edikte obično donosili na početku svoje službe, a imali su trajnu pravnu vrijednost (*edictum perpetuum*), tj. do smrti samog magistrata. Car je donosio edikte u snazi posebne vrhovne ovlasti (*imperium proconsolare* ili *imperium maius*) i imali su pravnu vrijednost ne samo za provincije koje su bile povjerene njegovoj skrbi nego i za provincije kojima je upravljao senat (usp. P. Bonfante, *Storia del diritto romano*, Milano, 1923.; P. De Francisci, *Storia del diritto romano*, II parte, Roma, 1929.; R. Ofrestano, *Gli editti imperiali*, u: *Bullettino dell'Istituto di diritto romano*, nuova edizione 3 (1937) 210 sq.

¹⁴ Usp. K. Baus, *Od praopćine do ranokršćanske Veleckrve* (Velika povijest Crkve, I. Uredio H. Jedin.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1972., str. 426.

¹⁵ N. dj., str. 425-427.

4. Dioklecijan se savjetovao sa svojim privatnim savjetnicima, koji su se izjasnili da protiv kršćana treba poduzeti oštre represivne mjere. Osobit zagovornik tih mjera bio je cezar Galerije, surov i praznovjeran vojnik, koji je kao sin Romule, fanatične i praznovjerne poganke koju Laktancije definira kao *mulier admoldum superstitiosa* i *deorum montium cultrix*¹⁶, od malenih nogu odgojen u mržnji prema kršćanima. Laktancije tvrdi da je već ostarjelog augusta stalno poticao da bude što nemilosrdniji i okrutniji prema kršćanima.¹⁷

Progon je počeo odmah nakon rata s Perzijancima. Dana 23. veljače 303. prefekt carske garde provalio je skupa s jednom skupinom vojnika i poganskih vjernika u neku kršćansku crkvu u Nikomediji, spalio je svete knjige te naredio da se crkva opljačka i poruši. Dan poslije bio je objavljen prvi carski edikt kojim se naređivalo rušenje crkava i spaljivanje svetih kršćanskih knjiga, raspuštanje kršćanskih zajednica i zapljena njihovih dobara te se kršćanima zabranjivalo okupljanje i obavljanje javnih služba, oduzimalo im se rimsko građanstvo: ako je netko bio u carskoj službi, morao je biti svrstan među robove; uglednici među njima gubili su službe i povlastice svoga staleža, bili su svođeni na ropski položaj svi koji su prije toga bili oslobođeni ako se utvrdilo da su kršćani i dr.

Dogodilo se da se jedan kršćanin usudio pokidati i spaliti edikt, ali je odmah bio uhićen i živ spaljen. Malo kasnije izbio je požar u carskoj palači u Nikomediji, a u Siriji je među državnim službenicima i vojnim zapovjednicima došlo do pobune protiv državne vlasti. I jedan i drugi događaj bili su pripisani kršćanima.¹⁸ U Dioklecijanovoj prijestolnici bio je smaknut biskup Antimos, a brojni drugi klerici našli su smrt u zatvorima i rudnicima. Mnogi drugi bili su uhićeni i procesuirani. Svi su, premda je među njima bilo ljudi iz carske palače koji su se izjašnjavali nevinima, bili pogubljeni. Car je, zapravo, time započeo pravi rat za istrebljenje kršćana. Svi koji su odbili prinositi žrtve bogovima bili su degradirani, ukidane su im veteranske povlastice, izbacivani su iz vojske,

¹⁶ DMP 9.

¹⁷ „Galerije, kojega je Dioklecijan uzeo za zeta, nadilazio je pokvarenošću ne samo oba ova koja su iskusila naša vremena, nego je bio gori od svih nevaljalih koji su ikad postojali. On bijaše zvijer kojoj je bilo urođeno barbarstvo, surovost strana rimskom rodu. I to nije nikakvo čudo, jer je njegova majka potjecala s one druge strane dunavske obale i pred napadima Karpa, pošto je prešla rijeku, pobjegla u Novu Daciju. I tijelo mu se slagalo s navikama: golem rastom, a obilje je mesa nateklo i nadulo se do zastrašujuće veličine. Napokon, riječima, gestama i izgledom u svima je pobuđivao strah i grozu. I njegov ga se tast veoma bojao. [...] Potom se počeo krajnje bahato ponašati: želio je da ga se smatra i naziva Maršovim sinom kao da je drugi Romul i svoju je majku Romulu ocrnio kao preljubicu samo da bi sebe prikazao potomkom bogova.“ (DMP 9, 1-10). No ako je Galerije i bio glavni huškač progona, sigurno nije bio jedini. U tomu su sudjelovali mnogi drugi, među kojima je bilo i filozofa kao što su bili Porfirije, njegov učenik namjesnik provincije Bitinije Hieroklo i dr. (usp. J. Lebreton – J. Zeiller, *Dalla fine del II° secolo alla pace Costantiniana* (313), *Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni*, II), Torino, Editrice S.A.I.E., 1972., str. 640-641).

¹⁸ Euzebij, HE VIII, 2,4; M. Sordi, *Il Cristianesimo e Roma*, Bologna, 1965., str. 448.

bili su bičevani i ubijani. Suvremeni crkveni povjesničar Euzebije iz Cezareje¹⁹ to ovako opisuje:

„Cezar [Galerije] nije bio zadovoljan odredbama edikta. Stoga se spremao drukčije navaliti na Dioklecijana. Naime, da bi ga potaknuo na odluku o surovim progonima, dao je da tajni pomoćnici podmetnu požar u carskoj palači. I kad je dio izgorio, kršćani su proglašeni javnim neprijateljima, pa je uz palaču s velikom mržnjom istodobno planulo i kršćansko ime, jer su tobože kršćani zajedno s eunusima namislili ubiti cara i jer su oba imperatora bila gotovo živa spaljena u vlastitoj palači, Dioklecijan, koji je inače uvijek želio izgledati lukavo i pronicljivo, nije ništa posumnjao, nego je u vrelini bijesa zapovjedio da se odmah stave na muke svi ljudi u njegovoj službi. On sâm je predsjedao i dao nedužne vatrom mučiti, a istodobno je svim sucima, zapravo svim dužnosnicima u palači, bila dana ovlast da muče, pa su to i učinili. Natjecali su se tko će prije štogod otkriti, ali nigdje se ništa nije moglo iznaći, jer nitko nije podvrgao mukama cesarovu poslugu. Ovaj je sâm bio razočaran i nastojao je na tomu da se ne stiša gnjev nepromišljenog starca. Nakon petnaest dana, ponovno je podmetnuo požar; vatra je ovaj put brže primijećena, ali opet nije otkriven podmetač. Tada je cesar usred zime, pošto se pripremio za put, pohitao još istog dana obrazlažući da odlazi kako ne bi bio živ spaljen. Imperatorov bijes nije sada toliko bio usmjeren na ukućane nego na sve, a prije svih, prisilio je svoju kćer Valeriju i ženu Prisku da se okaljavaju žrtvama. Nekoć vrlo utjecajni eunusi, na koje se prije toga oslanjala čitava palača i on sâm, bijahu pogubljeni, svećenici i pomoćnici uhićeni i osuđeni bez ikakva dokaza ili priznanja, te sa svim svojim odvođeni. Ljudi različita spola i životne dobi bili su hvatani da bi se spalili, ali ne više pojedinačno – jer toliko je veliko bilo njihovo mnoštvo – nego su svi zajedno okruživani vatrom. Ukućani su s mlinskim kamenom oko vrata utapani u moru. Manje žestok ne bijaše ni progon ostaloga puka. Naime, suci su se raštrkali po svim hramovima i sve prisiljavali da žrtvuju. Tamnice su bile prepune, izmišljene su nečuvane vrste mučenja i da se nikome ne bi olako izricala pravda, bili su u sudnicama, pred sudačkim tribunalom, postavljeni žrtvenici, da bi parbenici najprije žrtvovali i tako iznijeli svoju obranu: sucima se dakle pristupalo

¹⁹ Rodio se oko 265. u Cezareji u Palestini, umro 340. Školovao se u Antiohiji kod učenog biskupa Dorotheja i u Cezareji, gdje je imao uvid u bogatu knjižnicu Origena Adamancija (185. – 254.), glasovitog kršćanskog učenjaka iz Aleksandrije. G. 313./315. postao je biskup rodnoga grada. Sudjelovao je na prvom crkvenom općem saboru u Niceji (325.) na kojemu je uputio pozdravni govor caru Konstantinu, s kojim je do kraja života ostao u prijateljskim odnosima napisavši 337. njegov životopis (*Vita Constantini*). Autor je brojnih drugih djela apologetskog, dogmatskog i povijesnog sadržaja: *De martyribus Palaestinae*; *Contra Hieroclen*, *Apologia pro Origene* i dr. Osobito je poznat po djelu *Povijest Crkve (Historia ecclesiastica)* u 10 knjiga kojoj dugujemo poznavanje važnih suvremenih događaja crkvene i opće povijesti koje mu je pribavilo naslov oca crkvene historiografije.

kao bogovima. I Maksimijanu i Konstanciju upućena su pisma da postupaju na isti način i nije se tražilo njihovo mišljenje u stvarima od takve važnosti. Stari je Maksimijan, čovjek ne previše milostiv, to u Italiji rado poslušao. Konstancije je pak, ne želeći da izgleda kao da se ne slaže sa zapovijedima starijih, dopustio rušenje svetih okupljališta, to jest zidova, koji su se mogli ponovno podići, ali pravi hram Božji, koji je u ljudima, ostao je neokrnjen.²⁰

Rušenje kršćanskih crkava i paljenje njihovih svetih knjiga dovelo je do pobune na Istoku i otpora među kršćanima. To je navelo cara da 303. izda drugi edikt, koji je još više pooštrio kazne kršćanima. Ediktom se, između ostaloga, naređivalo da se istraže svi kršćani i prisile na žrtvovanje poganskim bogovima. Svi svećenici i biskupi, koji bi odbili predati svete knjige, bacani su u tamnice, koje su se napunile biskupima, prezbiterima, đakonima, lektorima i egzorcistima tako da za kriminalce više nije bilo mjesta. Slijedio je treći edikt, koji je sadržavao upute za postupak protiv klera: tko bi prinosiso žrtve poganskim bogovima, bio je pušten na slobodu, a tko bi to odbio, trebao je biti mučen i smaknut. Četvrtim, i posljednjim, ediktom, izdanim u proljeće 304., naređivalo se svima, bez ikakvih iznimaka, žrtvovanje poganskim bogovima²¹. Brojni kršćani, osobito na Istoku, na području pod Galerijevom upravom, bili su izloženi svim vrstama mučenja i proganjanja: biskupi, prezbiteri, đakoni i obični vjernici.²² Progon je bjesnio i u Iliriku, gdje su također pogubljeni brojni biskupi, svećenici i drugi ljudi, među kojima i „Četvorica okrunjenih mučenika“, iako su ih bila petorica.²³

²⁰ DMP 15-16.

²¹ O tim progonstvima u svojim već navedenim djelima opširno izvješćuju Laktancije i Euzebije. Isto tako postoji opsežna literatura iz koje izdvajamo: P. Allard, *Storia critica delle persecuzioni. La persecuzione di Diocleziano*, I-II, Firenze, 1913.; H. Florin, *Untersuchungen zur Dioklet. Christeverfolgung*, Giessen, 1928.; J. Moreau, *La persécution du christianisme dans l'Empire Romain*, Paris, 1956.; W. Seston, *A propos de la „passio Marcelli centurionis. Remarques sur les origines de la persécution de Dioclétien*, u: *Melanges M. Goguel*, Paris, 1950., 293-246; K. Stade, *Der Politiker und die letzte grosse Christenverfolgung*, Wiesbaden, 1927.; N. H. Baynes, *The Great Persecution* (Cambridge Ancient History 12), London, 1929., str. 646-677; A. Rehm, *Kaiser Diokletian und das Heiligtum von Didyma*, u: *Philologus* 93 (1938), 74-84; J. Staub, *Vom Herrscherideal der Spätantike*, Stuttgart, 1939., str. 84-89; P. Brezzi, *Dalle persecuzioni a Costantino*, Roma, 1960.

²² U gradu Herakleji u Traciji bio je ubijen biskup Filip skupa s prezbiterom Severom i đakonom Hermesom; u Solunu tri žene: Agape, Chione i Irena i dr. (usp. J. Janin, *Demetrio de Tessalonica*, u: „Bibliotheca Sanctorum“, 4, Roma, 1964., 556-564).

²³ U Singidunumu u Meziji (danas Beogradu) svećenik Montan, Ermilije i Stratonik; u Sirmiju biskup Irinej (6. travnja), svećenik Montan sa svojom ženom Maksimom, lektor Hermogen, sedam kršćanskih djevice i đakon Dimitrije (6. travnja), po kojemu je grad Mitrovica kasnije dobio ime; u Cibalama (danas Vinkovcima) biskup Euzebije i prvi lektor Polion; u Sisciji (Sisku) biskup Kvirin; u Saloni biskup Dujam, svećenik Asterije, đakon Septimije, **bojadisar sukna** Anastazije i brojni drugi nepoznata zanimanja kao Feliks, Viktorik, Janus, Paulinijan, Antiohen, Telije i dr. (usp. *Acta sanctorum januarii*, I, Venezia, 1734., str. 769; J. Zeiller, *Les origines dans la province romaine de Dalmatie*, Paris, 1906.; isti, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918., str. 61-120; J.-M. Sauget, *Ermilio e Stratonico*, u: *Bibliotheca Sanctorum*, 5 (Roma, 1965.), str. 58-59; A. Amore,

Galerije je revno provodio edikte ne vodeći računa o tomu da je u tome sve više ostajao usamljen. U Kapadociji i Pontu kršćani su bili mučeni na osobito maštovit način: kopanjem lijevog oka ili sakaćenjem lijeve noge užarenim željezom uz ironično tumačenje da su to blagi postupci za one koji su gore od toga zaslužili. Kad su Galerijevi istražitelji ustanovili da je stanovništvo jednog frigijskog grada u cijelosti kršćansko, spalili su cijeli grad. Nisu izostali ni primjeri krajnje okrutnosti. Brojni biskupi završili su u tamnicama i rudnicima ili su pak deportirani u Panoniju.²⁴

IV. Previranja nakon Dioklecijanove abdikacije

1. Iako je Dioklecijan bio iskusan vojnik i velik pragmatičar, uskoro se pokazalo da je taj sustav odveć idealno zamišljen da bi u praksi uspješno funkcionirao: pao je na ispitu na prvoj ozbiljnijoj prepri. U studenom 303. Dioklecijan je svečano proslavio 20. obljetnicu svog stupanja na vlast veličanstvenim trijumfom u Rimu. Dana 20. studenoga on i Maksimijan trijumfalno su ušli u Rim na vrlo svečano ukrašenim kolima koja su vukla četiri slona. Iza njih su išli senator, magistrati, visoki državni službenici. Bili su nošeni brojni stjegovi, ratni trofeji i figure perzijskog cara Narsesa, njegovih žena i djece. Proslava je završena amnestijom i darivanjem važnijih gradova svotom od 310 milijuna rimskih danara. Tako je Rim, barem za kratko vrijeme, ponovno bio glavni grad Carstva. Dioklecijan je ostao u Rimu svega četiri tjedna. No nije bio osobito oduševljen načinom na koji su se Rimljani odnosili prema njemu. Bio je razočaran narodom koji mu nije oprostio što je decentralizirao upravu Carstva i što je njegovo sjedište iz Rima prenio u druge gradove, odnosno što nije dovoljno cijenio da nakon svega nije morao strahovati od provale barbara. Brzo je napustio grad da se preko Ravenne što prije vrati u Nikomediju.

Neuspjeh koji je doživio u Rimu, rješavanje važnih državnih problema i neprestana borba za dobrobit Carstva djelovali su sve više deprimirajuće na cara. Iako još nije bio navršio 60 godina, osjećao se umornim i iscrpljenim. Osobito

---

Quirino, u: *Bibliotheca Sanctorum*, 10 (Roma, 1966.) 1333.; I. Daniele, *Pollione*, n. dj. str. 1001-1003; G. Riciotti, *Lera dei martiri*, Roma, 1953., str. 169-171. Osuđeni su na smrt petorica kipara koji su radili u fruškogorskim kamenolomima: Klaudije, Kastorije, Simfronijan, Nikostrat i Simplicije – osuđeni su zato što su odbili izraditi lik Eskulapija, koji je poslije abdikacije naručio Dioklecijan za svoju palaču u koju se bio povukao. Čini se da je pošao u Sirmij da osobno nadzire izradu nekih djela koja je htio tako postaviti (usp. *Acta sanctorum novembris*, III, Bruxelles, 1910., str. 748-784; N. Vulić, *Quelques observations sur la „Passio sanctorum Quattuor Coronatorum*, u: *Rivista di archeologia cristiana*, 11/1934, 156-159; J. P. Kirsch, *Die Passio der heiligen „Vier Gekrönten in Rom*, u: „*Historisches Jahrbuch*“ 38/1917, 72-97; H. Delhaye, *Étude sur le légendier romain. Les saints de novembre*, Bruxelles, 1936., str. 64-73; A. Amore, *I santi quattro Coronati*, u: *Antonianum*, 40/1965, 177-243).

²⁴ Usp. Laktancije, DMP 15-16.

mu je teško padala činjenica da, unatoč svim svojim naporima i dobroj volji, nije uspio na zadovoljavajući način riješiti glavna pitanja Carstva: fiskalne reforme, materijalnu bijedu rimskih građana, neprestani rast cijena i dr. Najmanje je mogao biti zadovoljan pitanjem položaja kršćana, koje ni nakon svih dekreta i prolivene krvi nije uspio iskorijeniti. Sve mu je to teško padalo, pa se, osobito nakon bolesti 304. godine, odlučio povući iz aktivne politike i prepustiti mjesto svom nasljedniku. Zbog toga si je već prije započeo graditi palaču nedaleko od Salone u Dalmaciji, gdje je u miru namjeravao provesti staračke dane. Dana 1. svibnja 305. u Nikomediji je obznanio svoju odluku. Pred postrojenom vojskom ispred svoje palače u Nikomediji skinuo je sa sebe grimiz i zlatni vijenac s glave (*diadema*) predavši ih Galeriju, kojega je proglasio augustom. Njegov je nasljednik sebi izabrao cezara Tračanina Maksimina Daju (*Galerius Valerius Maximinus Daia*), sina jedne svoje sestre, povjerivši mu na upravu balkanske provincije.²⁵ Istoga dana imenovao je za cezara Konstanciju Kloru Flavija Severa²⁶, kojemu je povjerio upravu Italijom, Hispanijom i Afrikom.²⁷ Nakon te smjene na vrhu najviše državne vlasti, u Carstvu je došlo do nešto drukčije raspodjele provincija kojima su imali upravljati novi vladari: Konstancije Klor zadržao je Galiju, Britaniju i Hispaniju, a Severu je prepustio Italiju, Afriku i Panoniju. Galerije je zadržao ostatak Carstva na Istoku, a Maksimin Daja dobio je Siriju, Palestinu i Egipat.

No uskoro se pokazalo da to nije bio sretan izbor. Kao što su propale mnoge druge Dioklecijanove reforme, tako je i njegov sustav tetrarhije odmah nakon toga došao u ozbiljnu krizu. Čim su, naime, prvi augusti prepustili mjesto cezarima, vlast su neregularno preuzeli oni koji za to nisu bili predviđeni Dioklecijanovom podjelom vlasti. Sve je, kako izgleda, počelo u Galiji, gdje su nastupile promjene koje su unijele veliku zbrku na vrhu Carstva. Sve je počelo s Konstantinom (*Flavius Valerius Constantinus*)²⁸, sinom Konstancija Klora, koji je

²⁵ Rodio se u Daciji oko 275. kao sin jedne Galerijeve sestre, što mu je otvorilo put uspješnoj vojničkoj i političkoj karijeri. G. 308. prisilio je ujaka Galerija da mu, skupa s Konstantinom, prizna naslov augusta. Uspješno je ratovao protiv Perzijanaca i Armenaca, nekadašnjih rimskih saveznika, koji su bili prigrlili kršćansku vjeru, za što je dobio pobjednički naslov *Persicus* (o njemu opširno: H. Castritius, *Studien zu Maximinus Daia*, Kallmünz, 1969.).

²⁶ Rodio se u Iliriku nepoznate godine u jednoj obitelji niska društvenog staleža. Kao Galerijev prijatelj brzo je napredovao u rimskoj vojci. Dioklecijan ga je otprije poznao kao dobra vojnika, premda je bio sklon piću, nazvavši ga „pijanicom, plesu odanog, što pretvara noć u dan, a dan u noć“ (La ktancije, DMP 18, 12).

²⁷ Laktancije, 18, 8-15.

²⁸ Konstantin se rodio oko 274. u Naisu (Naissus u Daciji, što je **latinizirani** naziv grčkog imena Naissos, danas Niš u Srbiji). kao sin Konstancija Klora i Helene (*Flavia Iulia Helena*), vlasnice jedne mjesne gostionice, rodom iz Drepana u Bitiniji. Budući da je kao **pripadnicu nižeg društvenog staleža** Konstancije nije mogao oženiti, ostavio ju je nakon što je iz Naisa bio premješten. Ipak nije napustio sina nego se pobrinuo da na Dioklecijanovu dvoru u Nikomediji dobije najviši odgoj.

dotle boravio na Dioklecijanovu dvoru i bio odgajan za najviše vojničke i političke položaje. U trenutku Dioklecijanove predaje vlasti Galeriju i Konstanciju 1. svibnja 305. Konstantin je stajao na tribini pokraj njega. No car ga je preskočio prilikom raspodjele vlasti imenovavši Flavija Severa za cezara Konstancu Kloru.²⁹ On je pošao k ocu u Galiju, ali ga tu nije našao jer je on prije toga bio otputovao u Britaniju radi vojne akcije protiv pobunjenika u Kaledoniji. Konstantin mu se odmah pridružio. No otac mu je već bio teško bolestan. Umro je 25. srpnja 306. u carskoj palači u Eboracumu (Yorku). No njegove postrojbe, odane svom zapovjedniku, odbile su priznati za augusta Flavija Severa nego su, umjesto njega, već dan kasnije (26. srpnja 306.) aklamacijom proglasile augustom Konstantina. Intervenirao je Galerije kao najstariji u službi da uspostavi red ponudivši mu naslov cezara umjesto augusta, na što je Konstantin pristao. No Severova vlast nije naišla na podršku među pretendentima na položaj augusta. Dana 28. listopada 306. i Maksencije (*Marcus Aurelius Valerius Maxentius*), sin Maksimijana Herkulovca, uz očevu se pomoć proglasio augustom stvorivši dotad neviđenu anarhiju na vrhu državne vlasti. No Galerije ga je odbio priznati. Godine 307. iz Milana je poslao Flavija Severa s vojskom da u Rimu uspostavi red, ali mu to nije pošlo za rukom. Budući da je velik broj Severovih vojnika prije toga služio pod Maksimijanom, odbio je boriti se protiv svog nekadašnjeg cara. Severu nije ostalo drugo nego da potraži utočište u utvrđenoj Ravenni, gdje je namjeravao čekati razvoj situacije. No Maksimijan ga je i tu dostigao prisilivši ga na predaju. Odveo ga je sa sobom u Rim kao zatočenika. Kad je Galerije stigao s vojskom u Italiju da uspostavi red, Maksimijan je 16. rujna 307. svog zatočenika dao smaknuti. Nakon toga Maksimijan i Konstantin sklopili su savez protiv Galerija. Maksimijan je u znak prijateljstva Konstantinu dao za ženu kćer Faustu, koja je u to vrijeme imala svega 10 godina³⁰, a Maksimijan i Maksencije priznali su ga augustom.

Umirovljeni Maksimijan Herkulovac nakon saveza s Konstantinom ponovno se osjećao politički i vojno dovoljno jakim, pa se počeo ponašati kao stvarni

²⁹ Laktancije piše: „Konstancije je imao sina Konstantina, mladog čovjeka rijetke neporočnosti i u cjelosti dostojna takve časti. Njegova iznimna i sjajna vanjšina, njegova ratnička sposobnost, njegova velika čestitost i uljudnost priskrbili su mu ljubav vojske i privrženost puka. On se tada nalazio u Nikomediji i od Dioklecijana je već odavno imenovan tribunom najvišeg ranga.“ (DMP 18, 9-10). Kad je Dioklecijan 1. svibnja 305. pred postrojenom vojskom najavio svoje povlačenje iz politike, Konstantin je stajao na tribini pokraj njega. On i vojnici koji su ga voljeli očekivali su da će biti imenovan cesarom, a njegov otac prvim augustom. Međutim, to se nije dogodilo. Car je prvim augustom imenovao zeta Galerija, a Konstancija Klora drugim augustom. Cezarima su imenovani Maksimin Daja i Flavije Sever, Galerijevi rođaci i prijatelji. Nezadovoljan tim odlukama, Konstantin je napustio Nikomediju otišavši ocu u Galiju.

³⁰ Konstantin je prije s Minervinom imao sina Krispa (Crispus). Ne zna se je li mu bila žena ili konkubina. G. 307. oženio se Maksimijanovom kćeri Faustom postavši tako šurjak svog oca Konstancija Klora, koji se prije toga bio oženio Maksimijanovom pastorkom Teodorom.

august, iako je, kao i Dioklecijan, službeno bio u mirovini. Iako je 1. svibnja 305. službeno prepustio mjesto Konstanciju Kloru, potkraj 306. ponovno se počeo kititi augustovskim naslovom i pomagao je sinu Maksenciju da pobunom izbori bolji službeni položaj. Međutim, u mjesecu travnju 307. pokušao je i njega zbaciti s vlasti. Budući da mu to nije pošlo za rukom, potražio je utočište kod zeta Konstantina u Treviriju.

Takav razvoj prilika u Carstvu nitko, a najmanje Dioklecijan, nije mogao očekivati. Iako se bio povukao iz službe, još je jednom pokušao uspostaviti red. Iako je Maksimijan bio u sukobu s Maksencijem, Dioklecijan je ipak držao do njega, pa su se u studenome 308. njih dvojica i Galerije sastali u Karnuntumu (*Carnuntum*), rimskom logoru na Dunavu (danas u Donjoj Austriji na pola puta između Beča i Bratislave), da se dogovore o nastalom neredu unutar tetrahije i da uspostave red i legitimnost u nasljeđivanju. Dioklecijan je tom prilikom prisilio Maksimijana da se odreče augustovskog naslova, a Maksimina Daju je, zbog toga što se prije toga bio proglasio augustom, ostavio na naslovu cezara. Umjesto njega, naslov augusta dobio je 11. studenoga 308. Dačanin i Galerijev prijatelj Licinije (*Flavius Galerius Valerius Licinianus*)³¹, „homo novus“, kojemu je povjerena uprava Ilirikom, Tracijom i Panonijom. Konstantin je dobio naslov cezara. No ta odluka nije gotovo nikoga zadovoljila. Sva su tri cezara imala svoje razloge za nezadovoljstvo: Konstantin i Maksencije zbog toga što su se već smatrali augustima, a Maksimin Daja stoga što je držao da je time zaobiđen u svom pravu na naslov augusta.³² No najgore je prošao Maksencije. Iako se održao na vlasti u Italiji i Africi, bio je smatran uzurpatorom i bila mu je nesigurna politička sudbina.³³ Nakon toga Dioklecijan se više nije pojavljivao u javnom životu.³⁴

³¹ Rodio se oko 265. u Meziji u seljačkoj obitelji. Bio je Galerijev prijatelj i vojnički drug s kojim je 298. ratovao protiv Parta u Maloj Aziji. G. 307. Galerije ga je, skupa s Probom, poslao kao osobnog izaslanika k Maksenciju, koji se proglasio augustom da odustane od tog naslova, ali nije imao uspjeha. Na carskom sastanku u Carnuntumu bilo je odlučeno da poslije smrti Flavija Severa bude imenovan augustom.

³² Budući da su i Maksencije i Konstantin bili suparnici u borbi za naslov augusta u zapadnom dijelu Carstva, Daja se počeo približavati Maksenciju, za kojega je smatrao da mu je bliži. Dogovorili su se o uzajamnoj pomoći, što je – kako piše Laktancije – Maksencije prihvatio „kao s neba poslanu pomoć, jer je već bio objavio Konstantinu rat, pod izlikom da želi osvetiti očevu smrt“ (Laktancije, DMP 43, 3-4).

³³ Zbog toga je s Maksencijem došao u sukob. Bio je prisiljen potražiti utočište kod zeta Konstantina. No dok je Konstantin bio zauzet borbom s Germanima na Rajni, Maksimijan ga je 310. pokušao zbaciti s vlasti. Budući da mu to nije pošlo za rukom, Konstantin ga je dao uhititi i zatočiti u Marseilleu, gdje je, po Konstantinovoj naredbi, počinio samoubojstvo (Laktancije, DMP 30, 1-8; 42, 1-2).

³⁴ Nakon abdikacije 305. povukao se u svoju palaču u današnjem Splitu gdje je proveo posljednje godine života. O tom se razdoblju njegova života malo zna. Raspoloživi povijesni izvori ne slažu se ni po pitanju godine njegove smrti ni po pitanju njezinih uzroka. Laktancije piše da je pobolijevao od nepoznate bolesti: „Zbog očaja što mu je mučio duh, bacao se amo tamo i odbijao spavati i jesti. S jecajem i jaucima, uz česte provale plača bacao se nemirno čas na ležaj čas na zemlju. Tako ga je,

V. Progonitelj daje slobodu progonjenima: Galerijev edikt o vjerskoj toleranciji

1. Oluja progona koja se Dioklecijanovim stupanjem na prijestolje tako žestoko obrušila na kršćane s njegovim je odlaskom malo pomalo slabjela. Njegov nasljednik Maksimin Daja još je neko vrijeme nastavio s progonima, ali ni njemu, kao ni dvojici njegovih prethodnika, nije pošlo za rukom slomiti pasivan otpor kršćana ni iskorijeniti kršćanstvo. No nisu svi kršćani bili junaci. Bilo je i onih koji su iz straha od progona i muka napustili svoju vjeru ili su predavali svete knjige poganskim vlastima³⁵, ali je bilo mnogo više onih postojanih u vjeri. Crkva se, zahvaljujući njima, još više konsolidirala i ojačala. Na mjesto ubijenih svećenika i biskupa neprestano su dolazili drugi. Primjena najokrutnijih i najrafiniranijih metoda nije donosila željene plodove, državna se blagajna nije obogatila oduzetim dobrima, a kršćani su to strpljivo podnosili: nikada nisu odgovarali nekom organiziranom pobunom niti su pribjegli nasilju. Umjesto da uvedu red i pojačaju sigurnost građana, progoni su unosili nered, nesigurnost, nepovjerenje građana u pravni poredak koji je trebao jamčiti mir, slobodu, pravdu i sigurnost. Čak su se i pogani, koji su na početku odobravali represivne mjere protiv kršćana, počeli s njima solidarizirati, diviti se njihovom junaštvu, pa im čak i pomagati u najtežim trenucima. Javno se mnijenje od početnog odobravanja progona počelo okretati protiv progonitelja.³⁶

Galeriju, naravno, sve to nije moglo ostati nepoznato. K tomu ga je stigla i neka neizlječiva bolest. Od kada se, naime, 310. počeo pripremati za proslavu vicensalija (20. obljetnice stupanja na vlast), počeo je pobolijevati od nepoznate i opake bolesti. Laktancije, koji se u to vrijeme nalazio u Nikomediji, to detaljno, gotovo sadistički opisuje.³⁷

nakon što je dvadeset godina bio najsretniji vladar, Bog ponizio kukavnim životom, udarivši ga nevoljama, te je zamrzio život i konačno izdahnuo od gladi i tjeskobe“ (DMP 42,1-3). Drugi, stariji i noviji povjesničari, stavljaju njegovu smrt u 316. godinu. Glavni razlog njegove tuge i smrti, osim bolesti, vjerojatno je bila tragična sudbina njegove žene Priske i kćeri Valerije, koje je, povukavši se 305. u svoju novu palaču, ostavio kod zeta Galerija u Solunu. Kad je 311. umro Galerije, Licinije je Prisku povjerio njezinoj kćeri, Galerijevoj udovici. No one su iz Soluna pobjegle Maksiminu Daji u Malu Aziju, gdje su nakon njegova poraza tragično završile (o tomu više u F. Bulić, *Dioklecijan*, Zagreb, 1918.; isti, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb, 2006.; *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Split, Književni krug, 2005.).

³⁵ Bilo je svećenika i biskupa koji su, da izbjegnju smrtnu kaznu, predavali svete knjige ili čak prinosili žrtve poganskim bogovima, što je nakon prestanka progonstava izazvalo žučne rasprave o opravdanosti njihova ponovnog primanja u Crkvu. Jedna od posljedica tih rasprava jest nastanak rigorističke donatističke struje koja je nijekala valjanost sakramenata koje su ti ljudi (*lapsi*) obavljali izazvavši raskol u Crkvi.

³⁶ Usp. V. Monachino, *Le persecuzioni nell'impero Romano e la polemica pagano-cristiana*, Roma, PUG, 1974., str. 273-274.

³⁷ „Na donjem dijelu genitalija pojavio mu se zloćudni čir i dalje se širio. Liječnici su rezali i liječili.

2. Razmišljajući o posljedicama svojih postupaka protiv kršćana, zaključio je da se radi o osveti kršćanskog Boga. Ležeći na smrtnoj postelji u Sardiki, 30. travnja 311. izdao je sljedeći edikt:

„Imperator Cezar Galerije Valerije Maksimijan, Nepobjedivi August, Vrhovni Svećenik, Veliki Pobjednik nad Germanima, Veliki Pobjednik nad Egipćanima, Veliki Pobjednik Tebe, Veliki Peterostruki Pobjednik nad Sarmatima, Dvostruki Veliki Pobjednik nad Perzijancima, Veliki Šesterostruki Pobjednik nad Karpima, Veliki Pobjednik nad Armencima, Veliki Pobjednik nad Medijcima, Veliki Pobjednik nad Adiabenima koji je dvadeset puta bio odlikovan tribunskom vlašću, devetnaestu godina Imperator, osam puta Konzul, Otac Domovine, Prokonzul... i Imperator Flavije Valerije Konstantin, Blagi, Sretni i nepobjedivi August, Vrhovni Svećenik s tribunskom ovlašću, peti put Imperator, Konzul, Otac domovine, Prokonzul, Imperator Cezar Valerije Licinijan Licinije Sretni Nepobjedivi August, Vrhovni Svećenik, po četvrti put s tribunskom ovlašću, treći put Imperator, Konzul, Otac domovine, Prokonzul, narodima svojih provincija. Pozdrav.

Među odredbama koje uvijek izdajemo za dobro i napredak države, već smo od ranije tražili da se svaka stvar nanovo provede u skladu sa starim zakonima i javim rimskim naredbama, a osobito da se učini tako da se i kršćani, koji su napustili vjeru svojih otaca, vrate na bolji način života. No njihova zloća i njihova ludost bile su takve da se nisu više držali starih običaja koje su ustanovili prvi utemeljitelji, nego su, po vlastitom hiru i volji, stvorili sebi zakone i u raznim mjestima držali svakovrsne sastanke. Konačno, kada smo izdali svoj edikt s nakanom da se ponašaju u skladu s običajima starih, mnogi su bili osuđivani, a mnogi su drugi na drugi način bili kažnjavani i bili osuđivani na svaku vrstu smrti. Budući da mnogi od njih ustrajavaju u svojoj tvrdoglavosti, vidimo da

---

Pošto bi se načinio ožiljak, rana bi se ponovno otvarala, a iz napsle vene krv potekla do ugroze života. Krv bi se s mukom zaustavljala. Liječenje bi započinjalo ponovno. Opet bi dolazilo do zaraščivanja. No lagani pokret tijela obnovio bi ranu i krv bi potekla još više nego prije. On bi blijedio i mršavio jer bi mu snaga kopnila, i tek tada bi se ipak uspijevala zaustaviti krv. No djelovanje liječenja na ranu prestade, rak zahvati susjedne dijelove i što se više izrezivalo, jače se širio, što se više liječio, to je više rastao. [...] Sa svih strana dovođeni su vrсни liječnici, no ljudska ruka nije ništa pomogla. Pokušalo se uteći idolima, molilo se Apolona i Asklepija da daju lijek. Apolon propiše lijek, a bolest je bivala još gorom. Kraj nije više bio daleko, svi su donji dijelovi bili zahvaćeni. Vanjsko je raspadanje prodiralo u utrobu, čitava se stražnjica rastvarala. Ipak nesretni liječnici nisu posustajali u njezi i liječenju, premda je bilo beznadno da bi se mogla nadvladati bolest. Zahvativši i srž, zlo je prodiralo dublje i obuhvatilo unutrašnjost; unutra su se stvarali crvi. Na raspadajuću stražnjicu stavljano je vruće kuhano meso da bi toplina izvukla crviće. [...] To je trajalo neprekidno čitavu jednu godinu, dok konačno nije skršen bolovima, bio prisiljen priznati Boga. U razmaku između napada novih bolova uzvikivao bi da će obnoviti Božji hram i da će za svoj zločin dati zadovoljštinu.“ (DMP 33)

nisu iskazivali dužno štovanje nebeskim bogovima, niti su mogli iskazivati štovanje kršćanskom Bogu, mi smo - vođeni svojom prevelikom blagošću i vječno vjerni svojim običajima po kojima obično opraštamo svim ljudima - smatrali pravednim da i u ovom slučaju rado primijenimo svoj oprost dopuštajući da kršćani ponovno imaju pravo postojati i obnavljati svoja bogoštovna mjesta na kojima se obično sastaju, pod uvjetom da ništa ne čine protiv zakona. Jednim ćemo drugim pismom izvijestiti magistratu o načinu na koji imaju postupati. Stoga su, u skladu s ovim našim oprostom, dužni moliti svoga Boga za naše zdravlje, za dobrobit Države i za njih same, da Država uspješno napreduje i oni u svojim domovima mogu mirno živjeti.“³⁸

Galerije je umro svega pet dana nakon što je izdao edikt (5. svibnja 311.). Njegovom smrću nepovratno je s povijesne pozornice sišla jedna od najkontroverznijih ličnosti u dugoj povijesti Rimskog Carstva, a s njome i jedna promašena politika koja je pogrešnim sredstvima postigla samo pogrešne rezultate.³⁹ Njegov edikt, koji je morao biti objavljen u svim središtima i glavnim gradovima provincija, pokazuje potresenost, ali i frustraciju koju je doživio u svojoj politici. Car je, nakon svega, spoznao da je politika koju je s toliko okrutnosti provodio bila velika zabluda i težak politički promašaj. Bio je prisiljen priznati neuspjeh u nastojanju da se iskorijeni kršćanska vjera iz javnog života i slomi pasivni otpor kršćana. Svoju je bolest, kao praznovjeran poganin, pripisivao osveti kršćanskog Boga kao kaznu za njegove postupke protiv njegovih vjernika. To je praznovjerje, uvjerenje tko zna koji već put došlo do izražaja ne samo u praksi nego i u jednom državničkom aktu od najveće političke i društvene važnosti. Njegova izjava da kršćani imaju pravo postojati (*licet esse christianos*) bila je priznanje neuspjeha i definitivna povijesni zaokret u dotadašnjoj politici Rimskog Carstva. Dopuštenje da se kršćani mogu slobodno sastajati, održavati sastanke i uživati svoja dobra kao što su crkve (*conventicula*) i groblja značilo je ne samo priznanje slobode udruživanja i slobodnog ispovijedanja vjere nego i njezino izjednačavanje s tradicionalnim rimskim kultom. Zanimljiv je i njegov zaključak izražen gotovo u obliku molbe: „da kršćani moraju moliti svoga Boga za naše zdravlje, za dobrobit države i za njih same, da

³⁸ Euzebij, HE 8,17, 3-11; Laktancije, DMP 34. Ključna rečenica edikta glasi: „ut denuo sint christiani et conventicula sua componant ita ut ne quid contra disciplinam agant“ (usp. J. Moreau, *Commento del capitolo 34 del "De mortibus persecutorum"* (Sources chrétiennes, vol. 39), str. 38 sq.; A. Tuiller, *L'édit de tolérance de Galère et la question constantienne*, u: *Atti del X Congresso storico internazionale di Roma*, Firenze, 1955., 256-258; H. Dörries, *Wort und Stunde*, I, Göttingen, 1966., str. 16-18, 33-34; S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government*, Oxford, 2000., str. 186 sq.; W. Kuhoff, *Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau*, Frankfurt – Berlin – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, 2001.

³⁹ Usp. J. R. Knipfing, *The Edict of Galerius (311 A.C.) reconsidered*, u: *Revue belge de philologie et d'histoire* I (1922.), 693-705.

država uspješno napreduje i oni mogu mirno živjeti u svojim domovima.“ Klauzula da kršćani ništa ne čine protiv zakona posve je naravna, očekivana i obvezatna za onoga koji predstavlja državu i ima vlast narediti sucima da moraju voditi brigu o provedbi onoga što je ediktom naređeno.

Radost kršćana tim preokretom bila je više nego razumljiva. Sada su konačno mogli odahnuti. Njihova vjera nije više bila smatrana praznovjerjem (*superstitio*) i zabranjenom religijom (*religio illicita*) nego je izjednačena s drugim kultovima kojima je država jamčila slobodu ispovijedanja. Bili su oslobođeni od praktične i pravne nesigurnosti za svoju sudbinu. Zatočeni i osuđeni odmah su bili pušteni na slobodu, ponovno su se počeli okupljati, osobito na grobovima svojih mučenika. Crkve koje su još ostale pošteđene razaranja ponovno su se počele puniti, a vjera je dobila nov zamah. Kršćani su u svemu tomu vidjeli prst Providnosti da im je slobodu dao njezin najveći progonitelj u njihovoj dotadašnjoj povijesti. Čak su i mnogi pogani, svjesni teških nepravdi koje im je nanosila dotadašnja državna politika, bili zadovoljni. Bilo je slučajeva da su ih s oduševljenjem pozdravljali diveći se njihovu junaštvu i postojanosti u vjeri.⁴⁰

Galerijev je edikt dokument najveće pravne i povijesne važnosti, prava *magna charta* slobode Crkve. Izdan je u ime sva četiri cara: Galerija, Licinija, Konstantina i Maksimina Daje, iako ime ovog posljednjega nije izričito spomenuto.⁴¹ Nije spomenuto ni Maksencijevo ime jer bio smatran uzurpatorom. Njime je najviša državna vlast na definitivni način službeno opozvala dvostoljetnu vjersku politiku prema kršćanima koji su bili krivi samo zato što su ispovijedali vjeru različitu od službene rimske religije. Svrha izdavanja edikta bila je uvođenje reda u politiku Carstva prema religiji kao takvoj. Budući da se kršćanski Bog, po Galerijevu iskustvu, pokazao kao stvarna moć, trebalo ga je, zajedno s njegovim pristašama, priznati i uvrstiti u rimski panteon kako bi zavladao toliko željeni mir i donio blagoslov državi i tetrahiji koja ju je vodila.⁴²

3. Provedba tako važnog dokumenta nije uvijek i svuda išla bez otpora. Na Zapadu nije nailazila ni na kakve teškoće, jer su je još otprije gotovo svi augusti i cezari provodili u praksi. Čak ni uzurpator Maksencije, koji je bio isključen iz tetrahije, nije htio zaostati u svojoj naklonosti prema kršćanima u Italiji i sjevernoj Africi. Znao je da je njegov položaj bio delikatan i da bi ga svaka drugačija politika mogla samo otežati. Na Istoku je bilo drukčije. Licinije ju je na svom području provodio bez posebnih ograničenja, ali nije njegov cezar Maksimin Daja, koji je

⁴⁰ K. Baus, n. dj., str. 432-433.

⁴¹ J. Lebreton – J. Zeiller, n. dj., str. 659.

⁴² Računa se da je bilo 10 većih dobro organiziranih progona kojima je bio cilj uništenje kršćanstva kao neprijatelja rimske države i njegove tradicionalne religije.

zatezao s objavljivanjem i primjenom edikta. No čim je Konstantin, nakon pobjede nad Maksencijem, postao gospodar Zapada, zauzeo se za kršćane na Istoku uputivši Daji energičan zahtjev da prekine s progonima⁴³, što je Daja prividno učinio u nastojanju da kod novog gospodara Zapada nađe saveznika protiv svog suparnika Licinija.⁴⁴ Nedugo nakon toga nastavio je s dotadašnjom praksom progona kršćana. Vjerojatno nijedno progonstvo u prošlosti nije bilo programirano s takvom lukavošću i okrutnošću kao to. Namjera mu je bila pobuniti građane protiv kršćana, organizirati pogansku crkvu kao suparnicu kršćanske Crkve i odgoju dati sasvim protukršćanski karakter. Laktancije ovako opisuje nastavak njegove politike prema kršćanima: „Maksim se bezbrižno vratio i nastavio se ponašati kao što se ponašao u Siriji i Egiptu. Prije svega, dokinuo je kršćanima zajednički dano jamstvo vjerske slobode, potaknuvši poslanstva gradova neka traže da se kršćanima ne dopusti podizati okupljališta unutar gradova. Time je kanio postići privid da je nagovaranjem sa strane odredio ono što je sâm želio postići. Složivši se s njihovim zahtjevima, uveo je novu odredbu imenovanja najviših svećenika, jednoga za svaki grad iz reda najuglednijih građana, koji su imali svakodnevno prinostiti žrtve svim njihovim bogovima i, potpomognuti starim svećeničkim službama, bdjeti da kršćani ne bi podizali svoja zdanja i da se ne bi okupljali, ni javno, ni privatno. Oni su imali ovlast uhititi ih i prisiliti žrtvovati ili ih privesti sucima. No to mu nije bilo dovoljno, nego je postavio na čelo svakoj provinciji po jednog svećenika od ljudi višeg položaja te je jednima i drugima naredio da se pojavljuju odjeveni u bijelu odjeću. Spremao se pak i na ono što je već bio učinio u istočnim područjima. Naime, pokazivao je izvanjskim znacima blagost i zabranjivao ubijati Božje slugе, ali je istovremeno dopuštao da ih se sakati. Tako su konfesorima vađene oči, odsijecane ruke i noge, rezani nosevi i uši.“⁴⁵ Pokušao je ustanoviti i lažnu kršćansku crkvu s hijerarhijom sličnom pravoj hijerarhiji⁴⁶. Ujedno je dao napisati *Pilatova djela (Acta Pilati)*, u kojima je pokušao izvrnuti ruglu Isusa Krista⁴⁷, ohrabrivao je gradove u kojima su pogani bili u većini da traže istjerivanje kršćana, nastavio s ubijanjem biskupa i svećenika. U Damasku je jedan carski činovnik, pod prijetnjom mučenja, prisilio neke prostitutke da izjave kako su kao nekadašnje kršćanke sudjelovale u razvratu kojemu su se kršćani odavali u svojim crkvama.⁴⁸ Namjera mu je bila dati novi

⁴³ Laktancije piše da je Gaju to pismo prestrašilo. „Stoga je hinio [promjenu ponašanja], ali ipak, ako bi mu netko [od kršćana] dopao šaka, dao bi ga potajno utopiti u moru“ (DMP 37, 1; Euzebije, HE IX, 9, 12.

⁴⁴ Euzebije, HE IX, 9, 14-22.

⁴⁵ Laktancije, DMP 36, 1-7.

⁴⁶ N. dj., 36-37.

⁴⁷ Euzebije, HE IX, 5, 1.

⁴⁸ Usp. J. Lebreton – J. Zeiller, n. dj., str. 659-663; K. Baus, n. dj., str. 435-436.

zamah poganskoj religiji. U Bitiniji je, da stekne naklonost stanovništva, ukinuo porez. Čak je nastojao prisiliti Armence, koji su mahom prešli na kršćanstvo, da ponovno prijeđu na staru religiju, ali mu to nije pošlo za rukom.⁴⁹ No takvoj se politici neminovno približavao kraj.

VI. Konstantin – prvi kršćanski car

1. U međuvremenu je na Zapadu došlo do krupnih političkih promjena koje su imale veliko političko i vjersko značenje za svu kasniju povijest. Na poprištu su ostala dva cezara s pretenzijama na naslov augusta: samozvani Maksencije i priznati Konstantin. Jedan i drugi znali su da na Zapadu ima mjesta samo za jednoga. Do sukoba između njih moralo je doći prije ili kasnije. Inicijativu za obračun sa svojim suparnikom preuzeo je Konstantin, koji je za svoj pothvat osigurao Licinijevu podršku obećavši mu za protuuslugu politički savez protiv njegovih neprijatelja, prije svega Maksimina Daje, i ruku svoje polusestre Konstancije. Iz Colmara (danas u francuskoj pokrajini Alzas), gdje se nalazio u logoru, pokrenuo je vojsku od oko 30.000 vojnika. U brzom naletu prešao je Alpe te u bitkama kod Torina i Verone protiv postrojbi odanih Maksenciju otvorio sebi put prema Rimu. Maksencije je upravo u to vrijeme slavio petu obljetnicu stupanja na vlast. U Rimu je izbila pobuna protiv njega s optužbom da, za razliku od Konstantina, ne mari za opće dobro. Dana 28. listopada 312. došlo je do odlučujuće bitke između njega i Konstantina na sjevernim prilazima Rimu, na mjestu zvanom Crvene stijene (*Saxa Rubra*), u neposrednoj blizini Milvijskog mosta. Iako je Maksencije raspolagao mnogo jačim snagama, bio je potučen izgubivši tom prilikom ne samo prijestolje nego i život u rijeci Tiberu dok se povlačio preko improviziranog drvenog mosta od lađa. Konstantin je postao gospodar Zapada. Sljedeći dan trijumfalno je ušao u Rim, gdje ga je Senat priznao augustom i pobjednikom (*Maximus Augustus*). Ta kratka, ali briljantna vojna operacija bila je odlučujuća u njegovoj karijeri. Na svom pobjedničkom putu prema univerzalnoj vlasti uspješno je završio prvu fazu osvajanjem čitavog zapadnog dijela Carstva i sjeverne Afrike. S njim je počelo novo razdoblje u povijesti ne samo Rimskog Carstva nego i kršćanstva.⁵⁰

⁴⁹ Euzebij, HE, IX, 8, 2-4; H. Castritius, *Der Armenienkrieg des Maximinus Daia*, u: *Jahrbuch für Antike und Christentum* 11-12 (1968-69), str. 94-103.

⁵⁰ O tomu postoji vrlo opširna literatura iz koje je teško izdvojiti najbolja djela: A. Albertini, *L'Empire Romain* (Peoples et Civilisations, IV), Paris, 1936.; J. Ellul, *Histoire des Institutions de l'Antiquité*, Paris, 1961.; G. Gigli, *La crisi dell'Impero Romano*, Palermo, 1947.; S. Mazzarino, *Aspetti sociali del quarto secolo*, Roma, 1951.; Lactancije, DMP 18 i 52.3; Isti, *Panegyrici latini*, II, XI, 20; Cornell & J. Matthews, *Atlante del mondo romano*, Novara, 1984., str. 172-173; G. Corradi, n. dj., str. 62; Ch. Scarre, n. dj., str. 197-198; H. Seeliger, *Die Verwandlung des Christogrammes durch Konstantin im Jahre 312*, u: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 100 (1989) 149-168.

2. Uz navedeni Konstantinov vojni pohod na Rim povezan je jedan od najzagonetnijih događaja u rimskoj povijesti koji je obilježio cio njegov kasniji život i politiku Carstva: obraćenje na kršćansku vjeru. Euzebije piše da je svoju bitku htio voditi pod znakom Nepobjedivog sunca, zaštitnog znaka svog oca, te mu se u molitvi obratio tražeći pomoć.⁵¹ Dok je tako zazivao pomoć od boga svoga oca, navodno su u kasno poslijepodne on i cijela vojska na nebu vidjeli svjetlosni znak križa s riječima: *τοῦτω νικά* („Po ovome pobijedi“). Sljedeće noći ukazao mu se sam Krist naredivši mu da napravi vojnički stijeg (*labarum*) koji se obično nosio ispred vojske u pokretu s Kristovim monogramom (grafičkom kombinacijom grčkih slova X P). Car je poslušao dajući izraditi stijeg u obliku dugačke motke s prečkom koja je na vrhu nosila vijenac (*crux coronata*) u sredini kojega se nalazio Kristov monogram kako ga je Konstantin kasnije prikazao na svojoj kacigi. Ispod vijenca bile su obješene slike Konstantina i njegovih triju sinova (Krispa, Konstantina II. i Konstancija II.).⁵² Euzebije piše da je vidio tu zastavu. S tim se znakovljem borio i pobijedio.⁵³

3. O Konstantinovu viđenju i obraćenju na kršćansku vjeru pišu brojni suvremeni i kasniji pisci i povjesničari neovisno jedan o drugomu⁵⁴: dvojica poganskih panegiričara: jedan iz 313., a drugi iz 321. godine⁵⁵; crkveni povjesničari Sokrat (Socrates) iz V. st.⁵⁶, Sozomen (Sosomène) iz V. st.⁵⁷, Filostorgije (Philostorgius, oko 368. – 439).⁵⁸ i Gelazije iz Cizika (Gelasius a Cyzico) iz V. st.⁵⁹ No najbliži događajima i zato najpouzdaniji već su spomenuti Laktancije i Euzebije Ceza-

⁵¹ HE 9, 3; Isti, *Vita Constantini*, I, 28-31.

⁵² Euzebije, n. dj., I, 30. Sličan opis događaja dao je i Laktancije: „U snu bude Konstantin opomenut neka na štitove svojih vojnika stavi nebeski Božji znak i neka tako otpočne boj. Poslušavši taj nalog, naslikao je nakošeno slovo X, zaokruženo pri vrhu, i tako naznačio na štitovima Krista. Tim znakom oboružana vojska pograbila je oružje“ (DMP 44, 5-6; H. Seeliger, n. dj., 149-168.

⁵³ Euzebije HE IX, 9, 1-11; *Vita Constantini*, cap. 28-31). O tomu opširnije: Th. Keim, *Der Übertritt Konstantins des Grossen zum Christentum*, Zürich, 1862.; A. Alföldi, *In hoc signo victor eris: Pisciculi, Festschrift F. J. Dölger* (Münster, 1939.) 1-18.

⁵⁴ Sabrao ih je C. Kirch u zbirci *Enchiridion fontium historiae ecclesiasticae antiquae*, Freiburg i. B., 1965., nn. 363, 365, 391, 392, 453, 457, 716, 843, 915, 953. Posebne znanstvene rasprave: H. Schroers, *Konstantins des Grossen Kreuzerscheinigung*, Bonn, 1913.; Isti u: *Zeitschrift für katholische Theologie* (1916) 238-257, 485-523; F. Savin u: *Civiltà Cattolica* 1913., II, str. 11 sq; 385 sq., 556 sq.; 1913, III, str. 1 sq; P. Franchi de' Cavalieri, *Il labaro descritto da Eusebio*, u: *Studi romani* I (1913.), str. 61-86; *Ancora del labaro descritto da Eusebio*, n. dj., 2 (1913.), str. 161-230; A. Alföldi, *Pisciculi*, u *Festschrift F. J. Dölger*, str. 1-18; J. Zeiller u „Byzantion“ 14 (Bruxelles, 1939.) 329-339; H. Grégoire, *La vision de Constantin 'liquidée'*, u: *Byzantion* 14 (1939.) 341-351; *Enciclopedia cattolica*, IV, 722.

⁵⁵ *Panegyrici latini*, VI – X; , nn. 363 i 392.

⁵⁶ *Historia ecclesiastica* I, 2, 5-10, u: Courcelle, *Les lettres grecques en Occident*, Paris, 1942., str. 347-349.

⁵⁷ *Historia ecclesiastica* I, 3, u: *Patrologia graeca* 67.

⁵⁸ *Historia ecclesiastica*, fragmentum 6. u *Patrologia latina* 65, str. 456-638.

⁵⁹ *Historia Concilii Nicaeni* I, 4, 1. ed. G. Loeschcke – M. Heinemann u: *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, XXVIII, Leipzig, 1918.

rejski. Prvi je od njih Laktancije, odgojitelj njegova najstarijeg sina Krispa koji je o tomu pisao 314. godine, a drugi je povjesničar Euzebije, Cezarejski biskup, kojemu je nešto kasnije to sam Konstantin pod zakletvom ispričao. Njihova su svjedočanstva slična, iako neovisna jedno o drugome, a razlikuju se u nekim pojedinostima.⁶⁰

Teško je naći neki sličan događaj u povijesti o kojemu postoje tolika i tako različita mišljenja i tumačenja. To ne čudi ako se zna kakve je to posljedice imalo na sav kasniji tijek događaja. Mnogi sumnjaju da se Konstantin, koji se još uvijek lomio između poganstva i kršćanstva, poslužio znakom križa kao magičnom zaštitom protiv neprijatelja.

Međutim, jednako je tako teško prihvatiti mišljenje da se prije bitke ipak nije ništa osobito dogodilo i da se radilo isključivo o čistom prividu. U pripovijedanju dvojice povjesničara koji su bili vrlo blizu tih zbivanja i pisali neovisno jedan o drugomu teško je ne vidjeti jezgru istine koja se tijekom vremena, pod utjecajem kasnijih događaja iz Konstantinova života, obojila bojama legende. Teško je posumnjati u to da je car, koji je, po onomu što piše Euzebije u njegovu životopisu, bio sklon vjerovati u sne i (pri)viđenja, jednoga dana doživio jako vjersko uzbuđenje koje je imalo neku vezu s kultom boga Sunca, što je dotad prakticirao, i da je to u određenom trenutku bilo odlučujuće za njegovo približavanje ili priklanjanje kršćanstvu, iako nije moguće sa sigurnošću utvrditi pojedinosti tog procesa.⁶¹

No da se dođe do bilo kakva prihvatljiva i logična zaključka, treba se držati činjenica i izjava samoga Konstantina i njegovih najbližih suradnika koji su mogli imati uvid u spomenute događaje. Što je u svemu tomu istina, a što legenda?

Činjenica je da Konstantin uoči bitke kod Milvijskog mosta 27. listopada 312. sasvim sigurno nije bio kršćanin. Dan kasnije javno se ponašao kao uvjereni kršćanin, premda je do njegova stvarnog krštenja trebalo proći još punih 25 godina. Odmah nakon ulaska u Rim 29. studenoga 312. nije, po običaju, pošao na Kapitolij da, kao drugi prije njega, prinese žrtvu zahvalnicu glavnom rimskom bogu Jupiteru niti je posjetio Senat, koji je bio poganski. Time je htio naznačiti da svoju pobjedu ne duguje ni Senatu ni Jupiteru nego jednom drugom bogu. Pače, on je na glavnome rimskom trgu (forumu) postavio svoj kip s križem u desnoj

⁶⁰ Euzebije u Konstantinovu životopisu izričito navodi da mu je sve to sam Konstantin pod zakletvom potanko ispričao (*Vita Constantini*, cap. 28 - 31; O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, Bd. I, Stuttgart, 1921).

⁶¹ O tomu v. P. Franchi de' Cavalieri, *Constantiniana* (Studie testi, 171), Roma, 1953. (i tu navedenu bogatu bibliografiju); C. Cecchelli, *Il trionfo della Croce. La croce e i santi segni prima e dopo Costantino*, Roma, 1954.; E. Delaruelle, *La conversion du Constantin, l'état de la question*, u: *Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétiennes* 1953., 37-54, 84-100; K. Bihlmayer – H. Tüchle, *Kirchengeschichte*, I, Paderborn, 1958., str. 211.

ruci i natpisom: „Po ovom spasonosnom znaku, pravom izrazu snage, spasio sam i oslobodio vaš grad od tiranina [Maksencija] i sa slobodom vratio senatu i rimskom narodu staro dostojanstvo i stari sjaj.“⁶² Jasnije od toga nije mogao dati do znanja što je vidio uoči bitke s Maksencijem. On je i na državnoj razini to htio posvjedočiti kovanjem novca s Kristovim monogramom na svojoj kacigi.⁶³ Isto znakovlje stoji na srebrnoj medalji koju je dao kovati 315. prije decenalija u Ticinu.⁶⁴ Sve to carevo ponašanje iz 312./313. godine svjedoči o njegovu osobnom preokretu prema kršćanstvu.⁶⁵ Bio je uvjeren da je vidio i doživio ono što je uvijek tvrdio i nikada nije porekao ili se drukčije ponašao. No što je u svemu tomu bila stvarnost, a što (auto)sugestija, to vjerojatno nikada nećemo sa sigurnošću saznati niti će se ljudi o tomu složiti.⁶⁶ To i nije toliko važno. Važno je njegovo uvjerenje da je upravo tako bilo. Od tada potječe njegovo štovanje Krista kao njegova Boga zaštitnika. On je na tomu gradio svu svoju politiku, sve što je nakon toga činio, osobito svoj odnos prema kršćanstvu.

4. Nema nikakve dvojbe da se Konstantin, kao i većina drugih, rodio u religioznoj poganskoj obitelji. Zna se da je njegov otac Konstancije Klor, po Dioklecijanovoj zamisli, trebao biti herkulovac i pripadati elitnoj skupini rimskih careva štovatelja tradicionalne religije kao jamstva jedinstva i stabilnosti Carstva. Ne zna se koliko je Konstancije mogao utjecati na religioznu orijentaciju svog sina prije nego što je 293. napustio Helenu oženivši se Maksimijanovom pastorkom Teodorom. Nije sigurno ni kakav je odgoj mogao primiti od majke koja je u to vrijeme bila poganka, a kršćansku je vjeru prihvatila nakon Konstan-

⁶² “Hoc salutari signo quod verae virtutis insigne est, vestram urbem tyranicae dominationis jugo libertatem servavi. Senatui populoque romano in libertatem asserto pristinum decus nobilitatis splendoremque restitui” (Euzebije, HE 9, 10-11; *Vita Constantini*, 1-40).

⁶³ H. von Schönebeck, n. dj., 35-58.

⁶⁴ A. Alföldi, *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, London, 1948., str. 4. Konstantin je i na drugi način od samog početka davao do znanja koliko je sklon kršćanima. Tako je već 312. u pismu prefektu Anulinu u sjevernoj Africi naredio da Crkvi vrati njezinu zaplijenjenu imovinu (Euzebije, HE 10, 5, 15-15). U pismu Cecilijanu, biskupu Kartage, poslao je veću svotu novca za kler „pravovaljanog i vrlo svetog katoličkog kulta“ (n. dj., 10, 6, 1-5). Nakon toga oslobodio je katolički kler u Kartagi javnih služba da bi se mogao posvetiti crkvenom bogoslužju (K. Baus, n. dj., str. 442-444).

⁶⁵ Usp. V. Vogt, *Relazioni del X° Congresso internazionale di Scienze storiche*, II (Firenze, 1955.), 375-423; H. Grégoire, *La 'conversion' de Constantin*, u: *Revue univ. Bruxelles* 36 (1930./31.) 231-272; isti, *La statue de Constantin et le signe de la croix*, u: *Antiquité classique* 1 (1932.) 135-143; W. Seston, *La vision païenne de Constantin et les origines du chrisme constantien*, u: *Mélanges Cumont* (Bruxelles, 1936.) 373-395; J. Vogt, *Die Bedeutung des Jahres 312 für Religionspolitik Konstantinus d. Grossen*, u: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 61 (1942.) 171-190; J. Marrou, *Autour du monogramme Constantinien*, u: *Mélanges Ét. Gilson* (Paris, 1959.), 403-414.

⁶⁶ U istinitost Konstantinova viđenja ne sumnjaju: J. Moreau, *Sur la vision de Constantin*, u: *Revue des Études Anciennes* (Bordeaux, 1953.) 307-333; H., Grégoire, *La vision de Constantin liquidée*, u: *Byzantion*, 1939., 341-357; M. Desroches, *Le Labarum*, Paris, 1894.; A. Knöpfler, u *Historisch-politische Blätter*, 1908., I, 183-199 i dr.

tina. Međutim, on se 310. izjasnio štovateljem Nepobjedivog Sunca (*Sol invictus*), jednobožačke sinkretističke religije, kult Apolona-Sunca (*summus deus*), koja se iz Sirije i Egipta u vrijeme vladavine cara Helioglabala (218. – 222.) proširila u Rimu. O njegovoj monoteističkoj religioznosti ne može se dvojiti. Euzebije izričito naglašava njegov monoteizam.⁶⁷ Euzebije piše i da je Konstancije odbacivao politeizam ispovijedajući jedinoga i vrhovnog boga i da je prije donošenja svih važnijih odluka zazivao „boga spasitelja“.⁶⁸ To, naravno, ne znači da je bio kršćanin. No činjenica je da je, sudeći po imenima članova njegove obitelji, bio kršćanstvu bliži nego se to obično misli. Neki su članovi njegove obitelji nosili tipična kršćanska imena: jedna se njegova sestra zvala Anastazija, a druga je Konstanca kasnije bila uvjerena kršćanka. Čini se vrlo vjerojatnim da je Konstantina kao vojnika privlačila magična moć kršćanstva koja mu je donijela vojnu pobjedu nad Maksencijem. Njemu kao vojniku najdraža je metafora za Boga bila: *δύναμις* (snaga ili „moć“). Drugo ime koje obično upotrebljava uz imenicu Bog jest *κρείττων* (najjači“).⁶⁹ Taj pojam prevladava u njegovim izjavama i u vrijeme kada je bio otvoreno kršćanin. Kršćani su u progonstvima pokazali sličnu snagu. Ta bio je neposredni svjedok njihova junačkog držanja za vrijeme svog boravka na Dioklecijanovu dvoru u Nikomediji. Ni državna ih vlast, bez obzira na svoju moć, nije bila u stanju pobijediti. To je najvjerojatnije bio razlog što je, čim ga je 306. vojska njegova oca proglasila augustom, zauzeo stajalište široke vjerske tolerancije prema svojim kršćanskim podanicima, to više što ih je bilo mnogo u njegovu neposrednom okruženju, osobito u vojsci.⁷⁰ U to vrijeme se – kako se može zaključiti po likovima na novcu koji je počeo kovati – posve udaljio od tetrarhijske teologije prihvativši očev kult Nepobjedivog sunca kao svog zaštitnika.⁷¹ Međutim, njegov odlučan korak prema kršćanstvu dogodio se ujesen 312., kad je odlučio istisnuti svog suparnika Maksencija kako bi ostao jedini august na Zapadu. Carstvu je trebala zaštita najjačeg božanstva koje je njegovom pobjedom nad nadmoćnim Maksencijem pokazalo svoju pravu moć. No kad je jednom došao na vlast, moralo mu je biti jasno da mu nije bilo oportuno provo-

⁶⁷ Euzebije, *Vita Constantini*, 1, 17.

⁶⁸ N. dj., I, 17; II, 49.

⁶⁹ Th. G. Elliot, *Constantines's Early Religious Development*, u: *Journal of Religious Studies* 15 (1989), 283-291; F. Heim, *La théologie de la victoire de Constantin à Theodose*, Paris, 1992.; K. Baus, n. dj., str. 439.

⁷⁰ Laktancije piše da je **Konstantin**, nakon stupanja na vlast, „prije svake druge odluke kršćanima dopustio da štiju svojega Boga“ (DMP 24,9).

⁷¹ Usp. J. Maurice, *Numismatique constantinienne*, I-III, Paris, 1906. – 1913.; N. H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church* (Proceedings of the British Academy, 15), London, 1931.; E. Schwartz, *Kaiser Konstantin und die christliche Kirche*, Leipzig, 1913.; O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste*, Stuttgart, 1919., str. 159-184; E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, Wien, 1928., str. 125-201; H. Lietzmann, *Der Glaube Konstantins des Grossen*: „Sitzungsber. d. Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil. hist. Klasse, 29 (1937).

diti prokršćansku politiku. Kršćani nisu predstavljali više od jedne desetine cjelokupnog stanovništva; nisu nikada stvorili neku političku stranku niti su ikada sudjelovali u borbi za vlast. Predrasude običnog puka i intelektualnih slojeva stanovništva bile su vrlo jake. Konstantin je kao trijezan i pragmatičan političar morao voditi uravnoteženu politiku vjerske tolerancije kako prema kršćanima tako i prema poganima. To nije teško zaključiti po novcu sa simbolima boga Sunca koji je kovao do 327. Zbog toga mu nije bilo u interesu uvoditi odveć nagle promjene koje ne bi prihvatilo javno mnijenje niti dirati u politički sustav koji je uveo Dioklecijan. U svojoj borbi protiv Maksencija nije mogao računati na podršku kršćana, jer Maksencije ne samo da ih nije progonio nego im je pomagao i vraćao im oduzeta dobra. Zbog toga ni njegova vojna protiv svoga šurjaka nije mogla imati religiozni karakter niti ga je ikada optuživao za progone kršćana. Jedino što je protiv njega smislio bilo je da je tiranin i uzurpator. Unatoč svemu, on se nije bojao javno pokazati kršćaninom. Morao je postojati važan razlog za to: on je pobijedio Maksencija zahvaljujući viđenju znaka križa uoči bitke, pa svoju pobjedu nije morao zahvaljivati ni Jupiteru ni Herkulu nego Kristu koji se tako pokazao jačim od njih pa mu je nakon toga u zahvalu počeo podizati spomenike, graditi crkve i na sve načine pomagati kršćane i dr.

VII. „Milanski edikt“ ili Nikomedijski reskript?

1. Konstantin je nakon pobjede kod Milvijskog mosta ostao u Rimu oko dva mjeseca da obavi najvažnije poslove i uredi najhitnije stvari. Početkom 313. uputio se u Milano, glavni grad zapadnog dijela Carstva, kao mjesto gdje je trebao ne samo proslaviti dotadašnje vojničke i političke uspjehe nego ih još više učvrstiti sklapanjem političkog saveza s Licinijem, s kojim je i do tada uspješno surađivao. Najbolji način za to bio je sklapanje rodbinske veze udajom svoje polusestre Konstancije za njega.⁷² Za političare kakvi su oni bili to je bila idealna prilika da porazgovaraju i o drugim temama državne politike, u prvom redu o još uvijek neprijateljskom držanju Maksimina Daje prema kršćanima, suprotno Galerijevu ediktu kao činu neposluha i nepoštivanja državnih zakona, što je moglo imati šire neželjene posljedice u državi. On mu je – kako smo naveli – već prije toga, čini se odmah nakon pobjede nad Maksencijem, uputio zahtjev da promijeni svoj odnos prema kršćanima. Augusti su se složili o potrebi novih političkih i gospodarskih mjera u korist kršćana da se isprave nepravde prema njima i naglasi ravnopravnost s ostalim građanima i vjerama. Nisu – koliko se zna – potpisivali nikakav dokument. Sve se svelo na načelan usmeni dogovor.⁷³

---

⁷² Konstancija je bila kći Konstancija Klora i Teodore.

⁷³ J. R. Palanque, *A propos du prétendu édit de Milan*, u: *Bysantion* 10 (Bruxelles, 1935.) 607-616; H. Nes-

Od svih navedenih pitanja najviše im je glavobolje zadavao Maksimin Daja, koji se nikako nije htio pomiriti s činjenicom da je na carskom sastanku u Carnutum zaobiđen u korist Licinija, prema kojemu nikada nije krio svoje neraspoloženje. Njegova mržnja prema kršćanima mogla se protumačiti i kao čin osvete prema Liciniju, koji je prihvaćao odluke Galerijeva edikta i demonstracija svoje neovisnosti u odnosu na druge suvladare, što je moglo ozbiljno ugroziti postignuti mir i državno jedinstvo. Jedino što je nakon Galerijeva edikta učinio bilo je neiskreno napisano okružno pismo državnim službenicima da privremeno obustave progon kršćana. Malo poslije toga ni on se nije držao vlastite naredbe nego je, iako s manjim prolijevanjem krvi i s malo više diplomacije, još žešće počeo progoniti kršćane. Saznavši za Licinijevu ženidbu s Konstantinovom polusestrom u Milanu, ocijenio je da je to najpogodniji trenutak da ga iznenadnim napadom na njegovo područje zbaci s vlasti, čime bi, u slučaju uspjeha, ostao jedini gospodar cijelog Istoka. U tu svrhu pokrenuo je vojsku – kako piše Laktancije – od 80.000 vojnika, zauzeo sve maloazijske provincije i prebacio je na europsku stranu preko „Kalcedonskog tjesnaca“, kako se u to vrijeme zvao Bospor, gdje je zauzeo gradove Bizant i Herakleju.⁷⁴

Licinije je, saznajući za njegove namjere i pokrete vojske, odmah prekinuo svadbene svečanosti i s oko 30.000 vojnika pohitao na Istok da zaustavi napredovanje svoga cezara. Vodeći računa o neravnopravnom omjeru snaga u korist svog protivnika, pokušao ga je pregovorima nagovoriti da odustane od svoga plana. Kad mu to nije pošlo za rukom, odlučio se na oružani sukob. Bitku je planirao za svibanjske kalende [1. svibnja] 313., kada je padala osma obljetnica Maksiminova stupanja na vlast, uz želju da mu to bude dan poniženja. No Maksimin je imao u vidu tu obljetnicu. Napao ga je dan ranije u nadi da će svoju obljetnicu proslaviti kao pobjednik i gospodar cijelog Istoka. U blizini Herakleje došlo je do odlučujuće bitke u kojoj je Maksimin bio potučen. Vojska mu je umorna od dugog marša i nezadovoljna postupcima svog vođe gotovo bez otpora poražena.⁷⁵ Daja je, prerušen u robovsku odjeću, pobjegao na azijsku obalu u želji da ponovno prikupi vojsku za protunapad. No Licinije ga je u stopu progonio. O tome piše Laktancije:

---

selhauf, *Das Toleranzgesetz des Licinius*, u: *Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft* 74 (Köln – München, 1955.), 44-61.

⁷⁴ Laktancije, DMP 45, 1-3.

⁷⁵ „Maksimín shvati da su stvari pošle drukčije nego je mislio. Tada sa sebe zbaci grimiz te navukavši robovsku odjeću prijeđe tjesnac. Od njegove vojske jedna je polovica ležala na bojnóm polju, a druga se ili predala ili nagnala u bijeg, jer je sram od napuštanja cara nestao kad ih je napustio sám car. On pak [...] stiže u Nikomediju druge noći, iako je bojno polje od grada bilo udaljeno stotinu šezdeset milja. Tamo je zgrabio ženu i djecu i malo pratilaca iz palače te je požurio prema Istoku. No u Kapadociji je prikupio nešto pobjeglih vojnika i nešto pridošlog ljudstva te se tu zaustavio. Tada je opet odjenuo [carsku] odjeću“ (Laktancije, DMP 48).

„Licinije je, pošto je prihvatio dio [Maksimino] vojske i razdijelio je [među svoje ljudstvo], prebacio vojsku u Bitiniju nekoliko dana poslije bitke te je ušavši u Nikomediju zahvalio Bogu s čijom je pomoći postigao pobjedu.“⁷⁶

2. Ostavši tako pobjednik nad svojim velikim protivnikom i jedini gospodar istočnog dijela Carstva, Licinije je htio odmah provesti u djelo svoj dogovor s Konstantinom. Znajući da je u Bitiniji najjači otpor provođenju Galerijeva edikta, na lipanjske ide (13. lipnja), za trećeg Konstantinova i svojega konzulata, uputio je dopis namjesniku te pokrajine naredivši mu da s njim upozna javnost i da ga u tu svrhu javno izvjesi:

„Nakon što smo se ja, Konstantin august, i ja, Licinije august, sretno sastali u Milanu i razmotrili sva pitanja koja se tiču javne dobrobiti i sigurnosti, među ostalim smo stvarima koje će biti na korist većini ljudi, zaključili da prije svega moramo donijeti odredbe kojima se iskazuje štovanje božanstva, da bismo i kršćanima kao i svim ostalima omogućili slobodu vjere, tako da bi sva božanska bića što sjede na nebeskom prijestolju nama i svima ostalima što se nalaze pod našom vlašću bila prijateljska i milostiva. Stoga smo smatrali korisnim i ispravnim da treba donijeti takvu odluku po kojoj se ta mogućnost ne će nikomu uskratiti, bilo da se taj preda održavanju kršćanskih nazora ili onoj vjeri koju smatra najprikladnijom, kako bi nam najviše božanstvo, koje slobodnom voljom štujemo, moglo u svemu pružati uobičajenu naklonost i dobrohotnost. Neka tvoja Odanost zna da smo odredili da su posve ukinuta sva ograničenja koja su prijašnjim proglasima u vezi s kršćanima stizali na tvoj ured i da treba ukinuti sve ono što se činilo potpuno naopakim i tuđim našoj Milostivosti, tako da sada svaki pojedinac slobodno i nesmetano može ispovijedati kršćansku vjeru bez ikakva straha da će u tome biti ometan. Mi smo smatrali da moramo tvojoj Brižnosti iscrpno staviti do znanja, kako bi ti jasno uvidio da smo tim istim kršćanima dopustili potpuno i slobodno svjedočenje njihove vjere. A budući da jasno uviđaš da smo to njima odobrili, tvoja Odanost shvaća da smo i ostalima dopustili slično otvoreno i neograničeno štovanje njihove vjere u interesu mira u naše vrijeme, da u čašćenju onoga što svatko odabere ima neograničenu slobodu. To smo učinili kako ne bi izgledalo da imalo podcjenjujemo bilo koji kult ili vjeru. I, osim toga, mi smo što se tiče kršćanske zajednice odredili i sljedeće: ako se pokaže da je netko u proteklom razdoblju iz naše ili nečije druge riznice kupio mjesta u kojima su se kršćani prije običavali okupljati – a čemu su na Tvoju revnost stizali dopisi u skladu s prije utvrđenim propisima – ta se mjesta imaju vratiti kršćanima bez ikakve naplate ili bilo kakva odštetnog zahtjeva,

---

⁷⁶ DMP, 47, 1.

bez ikakva otezanja ili dvoličnosti. Ako je pak netko takva mjesta dobio na dar, također ih mora što brže vratiti kršćanima. I oni koji su ih kupili i oni kojima su darovani moraju se, ako se nečemu nadaju od naše Dobrosvosti, obratiti našem namjesniku da bi se i za njih pobrinula naša Milostivost. A sve se ovo ima tvojim posredstvom kršćanskoj zajednici prenijeti bez ikakva otezanja. Budući da je poznato da su kršćani posjedovali ne samo mjesta na kojima su se običavali okupljati, nego i drugo, što je zakonito pripadalo njihovoj zajednici – to jest crkvama, a ne jednom čovjeku – naređujemo da sve to bez ikakva oklijevanja ili rasprave, prema prije navedenim odredbama, vratiš istim kršćanima, to jest njihovoj zajednici i okupljalištima, a svaki koji ih bez odštete vrati, od naše dobrohotnosti može očekivati nadoknadu. U svemu tomu vodi brigu da već spomenutoj kršćanskoj zajednici (*corpori Christianorum*) pružiš svoju djelotvornu potporu da bi se naše odredbe što prije i što dragovoljnije ispunile, da bi i time našom mudrošću bio osiguran javni mir. Na taj će način, kao što smo već gore objasnili, Božja naklonost prema nama, koju smo iskusili u tako važnim stvarima, za sva vremena sretno ostati uz naše pothvate na opću sreću. Ali, nadalje, da bi smisao naših milostivih odredaba mogao doprijeti do svih, ti ovaj dopis javno izvjesi iznad svoga vlastitog proglasa i obznani ga tako da provođenje naše dobrohotnosti nikomu ne bi ostalo nepoznato.“

Laktancije iza navedenog teksta dodaje: „Nakon objave ovog pisma, Licinije je još i usmeno potaknuo na to da se okupljališta imaju vratiti u prijašnje stanje. Tako je od obaranja Crkve do njezine obnove prošlo deset godina i oko četiri mjeseca.“⁷⁷

Euzebije Cezarejski navodi isti tekst koji se u nekim nebitnim pojedinostima razlikuje od prethodnoga:⁷⁸

„Budući da smo u prošlosti uvidjeli da se vjerska sloboda ne može zaniijekati, nego da se svakomu mora biti dopuštena, po svom nahodjenju i pobudi, da se odluči o božanskim stvarima na način kako mu najbolje odgovara, naredili smo da kršćanima [i drugima bude dana sloboda] sačuvati vjeru vlastite sekte i vjere. Budući da su mnoge sekte bile unesene u reskript u kojemu su ta prava dopuštene istim osobama, možda su neke od njih malo poslije toga mogle biti ispuštene iz toga zakona. Kad smo se ja Konstantin, august, i Licinije, august, u sretnoj prigodi sastali u Milanu i raspravljali sve stvari koje se odnose na opće dobro i korist, među onima koje nam se čine da su na dobrobit mnogih – ili pak kao prve i najvažnije – odlučismo donijeti takve dekrete i osigurati štovanje i čast

⁷⁷ DMP 48.

⁷⁸ Neki povjesničari tvrde da nebitne razlike u tekstu koji donose Laktancije i Euzebije potječu odatle što je ovaj potonji bio namijenjen namjesniku Palestine (usp. K. Baus, n. dj., str. 445).

Božanstvu, tj. zajamčiti kršćanima i svim drugima slobodu izbora slijediti bilo koji oblik religije, s namjerom da nam sve božanske i nebeske vlasti budu sklone i svima onima koji budu živjeli pod njihovom vlašću. Zbog toga promislivši zreli i dobri o odlučismo donijeti ovu odluku: nikomu se ne smije zabraniti slijediti i izabrati zakon ili oblik vjere kojim se služe kršćani i da svakomu bude zajamčena mogućnost prihvatiti onaj oblik vjere koji mu se dopada s nakanom da nam Božanstvo [čijem štovanju slobodno izražavamo štovanje] može u svemu pružiti svoju uobičajenu brigu i dobrohotnost. Bilo je dolično poslati jedan reskript, jer smo to smatrali prikladnim kako bi, nakon što se uklone sva ona ograničenja sadržana u našim prvim pismima vašoj Blagohotnosti u vezi s kršćanima, budu uklonjena i ona mjesta koja su izgledala malo naklonjena i strana našoj blagosti, i da sada svi koji tako misle, tj. opsluživati kršćanski način vjere, može slobodno i prosto slijediti bez ikakve zapreke. To smo odlučili na najpotpuniji način objaviti tvojoj revnosti s namjerom da možeš shvatiti da smo dopustili tim istim kršćanima slobodnu i neograničenu slobodu opsluživati način njihove vjere. Kad vidiš da smo im to dopustili bez ograničenja, tvoja Odanost shvatit će da je to pravo dano i drugima koji žele živjeti na svom zakonu i obliku vjere – stvar po sebi jasna za mir naših dana – tako da svatko može po volji izabrati i opsluživati ono što mu se sviđa. To smo učinili s namjerom kako ni u kojem slučaju ne bismo uskratili nešto ni jednom obredu ili obliku kulta. Štoviše, s posebnim osvrtom na kršćane odlučujemo da njihova mjesta, na kojima su se prije običavali skupljati i za koje smo također u prvom pismu poslanom tvojoj Odanosti, stavili na prvo mjesto jedno drugo naređenje: ako se dogodilo da ih je netko kupio od naše blagajne ili nekog drugog izvora, moraju biti vraćeni istim kršćanima bez naplate ili molbe za nagradom, ostavivši po strani svaki nemar ili sumnju. I ako bi se dogodilo da ih je primio na dar, moraju biti brzo vraćena istim kršćanima. Ako oni koji su kupili ta mjesta ili oni koji su ih primili na dar traže nešto od naše darežljivosti, neka idu prefektu područja sa svrhom da naša namjera darežljivosti i za njih vrijedi. Sve ovo tvoja gorljiva brižljivost treba predati udruzi kršćana odmah i bez otezanja. Budući da ti isti kršćani imaju također i drugih mjesta na kojima su se običavali sastajati, zna se da imaju i drugih, koja ne pripadaju pojedincima, nego su zakonito vlasništvo njihove udruge, tj. kršćana, sva ona, odredbom gore navedenog zakona, naredit ćeš da budu vraćena bez ikakva protivljenja tim istim kršćanima, tj. njihovoj udruzi i skupu, vodeći uvijek računa, kako je rečeno, da te osobe koje isto tako vrate bez ikakve nadoknade, kako smo napomenuli, mogu biti obeštećene, što se njih tiče, od naše darežljivosti. U svemu ovomu moraš postupati sa svim marom u svojoj moći za prije navedenu kršćansku zajednicu tako da ova naša naredba bude ispunjena sa svom hitnjom,

tako da po našoj širokogrudnosti bude na opću korist i javni mir. Na ovaj će način, kao što smo prije naveli, božanska skrb za nas, koju smo već iskusili u mnogim stvarima, biti stalno prisutna. I kako bi sa sadržajem ovog proglasa i velikodušnošću bili svi upoznati potrebno je da ovo što smo napisali bude svuda proglašeno i svi budu upoznati sa svrhom da proglas ove naše velikodušnosti ne bi bio nikomu nepoznat.⁷⁹

3. Među povjesničarima postoji rasprava o razlikama, iako nebitnima, između Laktancijeva i Euzebijeva teksta u tako važnom carskom dokumentu. Jedna od najvažnijih svakako je uvod u kojemu se napominje nepotpuno provođenje Galerijeva edikta i progona kršćana koje su provodili državni činovnici.⁸⁰ Možda je istina bliža nego što se na prvi pogled čini. Razlike vjerojatno potječu odatle što je Licinijeva naredba bila namijenjena dvama različitim područjima: Bitiniji i Palestini. Latinski tekst koji donosi Laktancije, vjerojatno je bio namijenjen namjesniku Bitinije, a grčki tekst koji donosi Euzebije namjesniku Palestine, gdje je također bilo otpora provođenju Galerijeva edikta.

Iz navedenog teksta jasno je da su se u veljači 313. u Milanu bili sastali Konstantin i Licinije radi dogovora o potrebi priznanja vjerske slobode svim rimskim građanima, osobito kršćanima, i povratku Crkvi dobara oduzetih u vrijeme Dioklecijanovih i Galerijevih progona, što je dovelo do pravne diskriminacije među građanima iste države po vjerskoj osnovi. Njihov je dogovor u tretiranju tog problema otišao korak dalje od Galerijeva edikta o toleranciji. U dokumentu koji je na temelju zajedničkog dogovora s Konstantinom izdao Licinije proglašava se načelo vjerske slobode i jednakosti za sve rimske građane bez obzira na vjersku pripadnost, a kršćanskoj zajednici (Crkvi), koja se u dokumentu nazive *Corpus christianorum* i *Societas*, priznat je status pravne osobe kojoj se priznaje pravo posjedovanja i slobodnog raspolaganja nekretninama (crkvama, grobljima i zakladama) i povrat oduzetih dobara i bogoštovnih mjesta u posljednjem progonstvu bez obzira na to nalaze li su u privatnom ili državnom vlasništvu. Privatnici koji su u njihovu posjedu mogli su tražiti od države nadoknadu.

⁷⁹ Euzebije, HE X, 5, 2-13. Laktancije piše da je Maksimin nakon poraza pobjegao u Tarz. Vidjevši da je i tu opkoljen, ispio je otrov. Euzebije navodi da je Maksimin prije smrti izdao edikt o posvećenoj toleranciji (HE IX, 11, 1-2). Pobjednik se nije pokazao velikodušnim prema Maksiminovoj obitelji i prijateljima. Dao je pogubiti njegovu ženu Valeriju, njezinu majku, odnosno Dioklecijanovu udovicu Prisku, osmogodišnjeg sina Maksima, njegovu sedmogodišnju kćerku, njezina zaručnika Kandidijana, kojega je Valerija posinila jer nije imala djece, i sina nekadašnjeg cara Flavija Severa Severijana (DMP 49, 2-7).

⁸⁰ Euzebije, HE X, V, 2-3. O spomenutim razlikama vidi: J. Moreau, *Les „Litterae Licinii, u: Annales Universitatis Saraviensis* 2.(1953) 100-105; S. Calderone, *Costantino e il Cattolicesimo*, I, Firenze, 1962., str. 182-204; G. R. Palanque – G. Bardy – P. Labriole, *Dalla pace Costantiniana alla morte di Teodosio (313 – 395)*, (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, III/1), Torino, Editrice S.A.I.E., 1972., str. 24.

Prvi put u povijesti Carstva bilo je na ovako jasan i nedvosmislen način proglašeno načelo univerzalne vjerske tolerancije na temelju kojega svaki pojedinac ima pravo izabrati vjeru bez ikakve prisile državnih vlasti (*pro arbitrio suo atque ut isdem erat libitum*), čime je ukinut vjerski monopol tradicionalne rimske religije na državnu vjeru. Time se odstupilo od zahtjeva da država svojim podložnicima nameće one kultove koji su se smatrali simbolima političke vjernosti. Tako je tradicionalna rimska religija izgubila povlasticu službene državne religije. Teoretski, ta je promjena, uvodeći razlikovanje vjere i politike, uvela načelo najveće povijesno-pravne važnosti. Tolerancija je postala opće pravilo do Teodozijevega vremena.

4. Ovaj dokument, razumljivo, nije ispovijest kršćanske vjere niti favorizira kršćane u odnosu na vjernike poganskog kulta nego ih samo izjednačuje s njima. On ukida sva ograničenja sadržana u Galerijevu ediktu i crkvenim službenicima jamči isti tretman koji su imali pripadnici drugih kultova u pitanju izuzeća od javnih obveza i davanja do izuzeća od jurisdikcije carskih sudova u svemu što spada u vjeru, vjerske dogme i disciplinu⁸¹. To je, drugim riječima, značilo da su građanske parnice koje su vođene na carskim sudovima mogle biti povjerene crkvenim sudovima ako je to zatražila jedna strana u sporu, što je za Crkvu bilo veliko priznanje i imalo velike posljedice. Ona se na taj način bila integrirala u javno rimsko pravo, što znači da je već u to vrijeme raspolagala solidnom unutarnjom organizacijom. To je bilo mnogo više nego što im je nudio Galerijev edikt, koji je u nekim dijelovima čak sadržavao uvredu kršćanima ako je tvrdio da su napustili vjeru svojih otaca kako bi pristali uz Kristovu vjeru. On im to samo iz milosti oprašta i obustavlja progon.

U Licinijevu se dopisu iz 313. rabi sasvim drukčiji rječnik: napušta se sva dotadašnja politika progonstva i vrijeđanja onih koji su ispovijedali drugu vjeru. Ispovijedanje kršćanske vjere nije više bio prekršaj ni uvreda Rimskoj državi. Iako danas te promjene izgledaju nenadane i prevelike za Crkvu koja je dotle bila progonjena i ponižavana, stvari ipak stoje drukčije. Povijesne preduvjete tih prava u svakom slučaju treba tražiti u činjenici da su kršćani već otprije bili sve brojniji u svim društvenim sredinama; mnogi su, unatoč svim progonima, sve češće zauzimali visoke državne i upravne položaje. Licinijev je dokument, drugim riječima, imao sinkretistički karakter, nastojanje da u krilu rimske države obuhvati sve vjerske i filozofske doktrine i pokrete u nastojanju da ojača državni autoritet. Povrat oduzete imovine i bogoštovnih mjesta samo je logična posljedica toga čina, premda se radilo o vrlo složenom pravnom problemu jer su mnogo

---

⁸¹ J. Gaudement, *La législation religieuse de Constantin*, u: *Revue d'histoire de l'Église de France* 33 (1947) 25-61; A. Ehrhardt, *Some aspects of Constantine's Legislation*, u: *Studia Patristica* 2 (1957); H. Dörries, *Constantine and religious liberty*, London, 1961.

toga građani u dobroj vjeri bili kupili od države. Ta je politika označavala početak jednog novog poretka.⁸²

5. Drugim riječima, Galerijev edikt iz 311. i Licinijev dopis iz 313. praktično su označili ukidanje isključive povezanosti države s poganskim kultom i kraj mučnog razdoblja u povijesti Rimskog Carstva i kršćanske Crkve. Učinjen je radikalna zaokret u politici Carstva i otvorena je sasvim nova stranica u povijesti. Prvi su put sve kršćanske zajednice ili lokalne crkve bile službeno priznate s pravom organiziranja načina vjerskog kulta i zakonskog posjedovanja prostora (crkava i grobalja) i zemljišta potrebnih za vlastito uzdržavanje, što je prije svega nekoliko godina bilo nezamislivo. Da nije bilo tog obrata, kršćanstvo bi se, iziživši iz doista teške situacije koja ga je tako strašno potresla, po svojoj prilici zadovoljilo krhkom tolerancijom koja bi mu, kako se to događalo u prošlosti, dala malo predaha da prikupi nove snage do nekog novog progona. Sada nije više bilo te opasnosti. Dogodio se nenadan obrat koji mu je osigurao jamstvo zakona i naklonost najviše državne vlasti, što je bio početak sasvim novog razdoblja u povijesti Crkve.⁸³

No bez obzira na tako veliku važnost Licinijeva dokumenta, neki mu povjesničari pripisuju ipak povijesno veće značenje od onoga koje ono objektivno ima. Dokument nije bio namijenjen cijelom Carstvu, kao što je to bio slučaj s Galerijevim ediktom. Bio je naslovljen samo na jednu osobu, namjesnika Bitinije, kojega je na taj položaj vjerojatno postavio Maksimin Daja, pa je, iz jednog ili drugog razloga, ignorirao Galerijev edikt. Licinije ga u svoje ime i u ime augusta Zapada podsjeća na taj već postojeći pravni akt koji sve obvezuje i naređuje da iznad svog oglasa kojim oglašava zakone za svoju pokrajinu izvjesi i njihov proglas kako bi i u njegovoj pokrajini bili svi upoznati s općom državnom politikom. Galerijev je edikt bio povijesnopravni presedan u politici Carstva prema kršćanima, prvi pravni i općeobvezujući akt donesen u ime svih četiriju careva kao vrhovne državne vlasti kao obvezatan zakon za cijelo Carstvo. Njihovo pismo to nije bilo niti je uopće bilo potrebno donositi jedan takav zakon, jer je on već postojao. Licinije i Konstantin ne samo da pretpostavljaju njegovo postojanje nego se na nj i pozivaju i na njemu grade svoje zaključke. Kršćanska je zajednica u pravnom smislu već bila izjednačena s rimskom tradicionalnom religijom, iako ne u mjeri u kojoj je to učinio navedeni dokument. Trebalo je samo te odredbe

⁸² E. Chénon, *Les conséquences juridiques de l'édit de Milan (313)*, u: *Nouvelle Revue historique de droit français et étranger* 38 (1914.) 255-263; C. Santucci, *L'editto di Milano nei riguardi del diritto*, u: *Nuovo bulletino di Archeologia Cristiana*, 1913., 71-75; G. Krüger, *Die Rechtstellung der vorkonstantinischen Kirche*, Stuttgart, 1935., str. 115-116; G. R. Palanque – G. Bardy – P. Labriole, n. dj., str. 25.

⁸³ G. R. Palanque – G. Bardy – P. Labriole, n. dj. str. 25-26.

provesti u djelo. Pritom se često zanemaruje ili gotovo posve ispušta iz vida Licinijeva uloga u donošenju dokumenta kako bi se sva zasluga pripisala Konstantinu. Zaboravlja se da ga je izdao Licinije, i to u Nikomediji, glavnom gradu istočne dijeceze, a ne u Milanu, jer se odnosi na njegovo područje na kojem su tako dugo upravljali najprije Dioklecijan, pa Galerije i Maksimin Daja i gdje su progoni bili najteži i najdulji.

6. O pravnoj naravi toga dokumenta u prošlosti je bilo mnogo rasprava i razilaženja. Tradicionalna je historiografija, obično ne ulazeći u bit problema i ne proučavajući detaljnije povijesne činjenice i okolnosti nastanka samog dokumenta, sve do 1891. držala da se radi o ediktu koji je navodno u veljači 313. izdao Konstantin u Milanu. Međutim, povijesna istraživanja nekolicine istaknutih povjesničara zadnjih stotinjak godina oborila su tu tezu. Povijest ne zna ni za kakav sličan dokument koji bi u to vrijeme bio izdan u Milanu. Među tim povjesničarima osobito se ističe Otto Seeck (1850. – 1921.), profesor rimske povijesti i arheologije na sveučilištima u Berlinu i Münsteru i jedan od najvećih autoriteta svog doba za povijest kasne antike. On je, podvrgnuvši dokument dubljoj povijesno-pravnoj analizi, došao do zaključka da se ne radi o ediktu koji su, navodno, početkom 313. potpisali Konstantin i Licinije u Milanu⁸⁴ niti su time kršćani dobili slobodu ispovijedanja vjere, jer ju im je dvije godine prije toga dao Galerije. On samo proširuje već danu slobodu.⁸⁵ Seeckova argumentacija vrlo je solidna, utemeljena na pomnoj analizi svih relevantnih povijesno-pravnih čimbenika i okolnosti, tako da je do danas valjanim razlozima nitko nije uspio oboriti.

No nisu svi povjesničari odmah prihvatili Seeckovo tumačenje. Ne želeći se pomiriti s tako revolucionarnim obratom u tumačenju jednog tako važnog dokumenta, razni branitelji „Milanskog edikta“ i nakon toga su pribjegavali tumačenju da je nemoguće razumjeti slijed događaja od 311. do 313. bez jednog takvog dokumenta. Trudeći se rekonstruirati taj „edikt“ ili zakon, oni uspoređuju latinski Laktancijev tekst s ediktom koji je nešto kasnije izdao Maksimin

⁸⁴ Reskript (od lat. *re-scribere* – odgovoriti) izvorno znači bilo kakav odgovor. U povijesno-pravnoj terminologiji staroga Rima označavao je pismeni carev odgovor na nejasna pravna pitanja ili pismenu naredbu državnog poglavara nekom nižem službeniku ili podložniku.

⁸⁵ Usp. O. Seeck, *Das sogenannte Edikt von Mailand*, u: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 12 (1891.) 381-386; H. Grégoire, *La conversion de Constantin*, str. 261-264; J.-R. Knipfing, *Das angebliche Mailänder Edikt vom Jahre 313 im Lichte des neueren Forschungen*, u: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 40 (1922), 206-218; R. Laqueur, *Die heiden Fassungen des sog. Toleranzedikts von Mailand*; „Επιτύμβιον H. Swoboda dargebracht“, Reichenberg, 1927., str. 132-141; A. Amelotti, *Da Diocleziano a Costantino* (Studia et documenta historiae et iuris“ 27 (1961.), 241-323; A. Piganiol, *L'empereur Constantin*, Paris, 1932., str. 91 sq; J. B. Palanque, *A propos du prétendu Edit de Milan*, str. 607 sq; M. Agnes, *Alcune considerazioni sul cosiddetto „editto“ di Milano*, u: *Studi Romani* 13 (1965.), 424-432; M. Adriani, *La storicità dell'Editto di Milano*, u: *Studi Romani* 2 (1954.), 18-32; Enciclopedia cattolica, V, 82; G. R. Palanque – G. Bardy – P. Labriolle, n. dj., str. 26.

Daja⁸⁶ praveći pritom razliku između *litterae Licinii*, o kojima govori Laktancije, i *litterae Constantini*, o kojima govori Euzebij Cezarejski.⁸⁷ No njihovo domišljanje, bez obzira na to koliko je maštovito, nije u stanju izdržati ozbiljniju kritiku. Isto tako razlikovanje između jednog izvornog protokola koji bi bio Konstantinov i eventualne Licinijeve modifikacije nije potkrijepljeno nikakvim valjanim dokazom.⁸⁸ Činjenica je da Euzebij nigdje ne spominje gdje je dokument bio objavljen. Laktancije, koji je u to vrijeme bio u Nikomediji pa je to mogao bolje znati, precizira da ga je izdao Licinije u tom gradu nakon pobjede nad Maksiminom Dajom. Drugim riječima, nije se radilo ni o kakvom „Milanskom ediktu“ nego o Nikomedijskom reskriptu.

Seeckovo tumačenje snažno je podupro belgijski bizantolog **H. Grégoire**, koji je naglasio da taj dokument uopće nije izdan u Milanu nego u Nikomediji u lipnju 313. i da mu nije autor Konstantin nego Licinije. Taj je zaključak logičan, jer se izjava odnosila na stanje pod Licinijevom, a ne Konstantinovom upravom, pa ne bi imala nikakve veze s Milanom, a još manje smisla zvati se „Milanskim ediktom“. Licinije se, istina, poziva i na Konstantina, kojega u svojoj izjavi stavlja na prvo mjesto jer je stariji po službi i s kojim se sasvim sigurno posve slagao u toj stvari.⁸⁹

Mišljenje ot dvojice povjesničara nitko do danas nije valjanim razlozima uspio dovesti u pitanje. Istina, još uvijek ima dosta onih koji iz jednoga ili drugog razloga nastavljaju govoriti o „Milanskom ediktu“, premda se, u većini slučajeva, nikad nisu ozbiljnije pozabavili ni izvorima ni obilnom literaturom koja je o tomu postoji.

⁸⁶ Usp. Euzebij, HE 9, 10, 7-11; A. Crivellucci, *L'editto di Milano*, u: *Studi Storici*, I (1892.), 239-250; isti, *Intorno all'Editto di Milano*, n. dj. 4 (1895.) 267-273; J. Wittig, *Das Tolleranzreskript von Mailand 313*, u: *Konstantin der Grosse und seine Zeit* (Römische Quartalschrift, Suppl. vol. XIX), Freiburg i. Br. 1913, str. 40-65; P. Batiffol, *L'Édit de Milan*, u: *Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétienne* 3 (1913.), 241-264; F. Martroye, *A propos de l'Édit de Milan*, n. dj., 4 (1914.), 47-52.

⁸⁷ J. Maurice, *Numismatique constantinienne*, II, Paris, 1911., str. LII; *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*, 1913., str. 349-354; J. R. Palanque, *A propos du prétendu édit de Milan*, str. 607-616; H. Nesselhauf, *Das Toleranzgesetz des Licinius*, u: *Historisches Jahrbuch des Görres-Gesellschaft* (Köln-München) 74 (1955.) 44-61.

⁸⁸ Usp. G. R. Palanque – G. Bardy – P. Labriolle, n. dj., str. 26; V. Monachino, *Il cristianesimo da Costantino a Teodosio*, str. 8-13; P. Batiffol, *La paix constantinienne et le catholicisme*, Paris, 1919., str. 239; E. Stein – J. R. Palanque, *Histoire du Bas-Empire*, I, Paris, 1959., str. 458; J. Wittig, *Das Tolleranzreskript von Mailand*, u XIX. *Supplementheft der Römischen Quartalschrift*, 1913., str. 40-65; G. Schnyder, *L'editto di Milano ed i recenti studi critici che lo riguardano* („Dissertazioni Pontificia Accademia Romana di Archeologia“, Serie II, vol. VIII), 1903., str. 149-179; S. Calderone, n. dj., str. 135-204; *Das sogenannte Edikt von Mailand*, u: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 12 (1891), str. 381-388.

⁸⁹ H. Grégoire, *La „conversion“ de Constantin*, str. 261-264.

VIII. Konstantin kristijanizira državu

1. Milanski dogovor između Konstantina i Licinija i Nikomedijski reskript nisu bili trajno političko rješenje. Predstavljali su samo prolazno rješenje kršćanskog pitanja na razini Carstva. Nedugo nakon toga njih su se dvojica razišla po pitanju odnosa prema kršćanima. Za Licinija se radilo o maksimalnim pravima koja su oni mogli dobiti, a za Konstantina, koji je i dalje bio tolerantan prema tradicionalnoj religiji, samo polaznu točku u vidu sve širih prava koja im je namjeravao dati. I dalje je nosio naslov „Pontifex maximus“ poganskog kulta s uobičajenim poganskim simbolima na svojem novcu. No uz se njih istovremeno javljaju i tipični kršćanski simboli (križ i Kristov monogram). Tako se gospodar Zapada definitivno opredijelio za novu religiju.⁹⁰

Već smo vidjeli da se odmah nakon pobjede nad Maksencijem počeo vladati kao uvjereni kršćanin, iako je tek mnogo kasnije primio krštenje. Počevši od 312., okružio se kršćanskim biskupima od kojih si je Orozija iz Kordobe, Euzebija iz Nikomedije i Euzebija iz Cezareje uzeo za savjetnike i suradnike. Kao „biskup za one koji su izvan Crkve“ (ἐπίσκοπος τῶν ἐκτός)⁹¹ osjećao se odgovornim za sve što se u Crkvi događalo. Namjera mu je bila univerzalno kršćanstvo učiniti temeljem univerzalnog Carstva, pa se odmah od početka počeo zanimati za unutarnja crkvena zbivanja. Kad je nakon Galerijeva edikta o toleranciji u sjevernoj Africi rigoristična sljedba donatista izazvala crkveni raskol, Konstantin se spremno dao na posao da ponovno uspostavi crkveno jedinstvo koje mu je bilo na srcu. Najprije je u Rimu 313. organizirao jedan crkveni sinod, a onda sljedeće godine i u Arlesu u Galiji, na kojemu su prvi put sudjelovali svi zapadni biskupi. Poslužio se čak i vojnom silom da ponovno uspostavi crkveno jedinstvo. Slično je postupio nakon što je u Egiptu slična rigoristična sljedba melecijanaca izazvala rascjep u Crkvi.⁹² Da riješi

⁹⁰ Licinije je, za razliku od Konstantina, tijekom vremena zauzeo oprečno držanje kao posljedicu njihova političkog suparništva. Već je 8. listopada 314. prvi put između njih došlo do oružanog sukoba kod grada Cibalae (danas Vinkovaca) u Panoniji. Istina, nije odstupio od svog dogovora s Konstantinom iz 313., ali su od 320. na njegovu području kršćani bili izloženi raznim ucjenama i pritiscima: bili su otpušteni iz vojske i lišavani službi na carskom dvoru, a neki lišeni slobode i svoje imovine. Licinije je, uz to, zabranio održavanje sinoda, davanje kršćanske poduke ženama, otežavao održavanje kršćanskih obreda, a u nekim slučajevima izrečene su čak i smrtne kazne. U armenskom gradu Sebasti ubijeno je čak 40 vojnika. No ta politika nije dugo potrajala. Između dvojice suparnika došlo je do novog sukoba: Licinije je pretrpio još dva poraza: kod Hadrianopolisa (3. srpnja 324.) i Crisopolisa (18. rujna), gdje je bio zarobljen i zatočen u Solunu. Optužen za kovanje zavjere, bio je 325. smaknut.

⁹¹ Euzebije, *Vita Constantini*, IV, 24. Euzebije ga zove „jednom vrstom univerzalnog biskupa“ (n. dj., I, 44).

⁹² Melecije, biskup Likopolisa u Egiptu (+ 325./326.) odbijao je primiti u crkvenu zajednicu one koji su u vrijeme Dioklecijanova progona na jedan ili drugi način otpali od vjere (*lapsi*). Ako se radilo o

taj problem, sazvaio je u Niceji prvi opći (ekumenski) sabor (325.) u povijesti Crkve.

2. Osobito je značajna njegova zauzetost gradnjom veličanstvenih bazilika. Nakana mu je bila ujediniti i izgraditi državu na kršćanskim temeljima, za što je Crkvi želio pribaviti što veći ugled gradnjom monumentalnih građevina za kult nove religije. U tu je svrhu vratio kršćanskoj zajednici mjesta okupljanja bilo u državnom bilo u privatnom vlasništvu u duhu milanskog dogovora s Licinijem, zatim proširenjem već postojećih mjesta i građevina te gradnjom novih. Po staroj tradiciji na Zapadu je sagradio jedanaest sakralnih objekata. Najviše ih je u Rimu: 313. g. poklonio je papi Milcijadu lateransku palaču i počeo gradnju lateranske bazilike, „majke svih crkava“, kao svoje katedralne crkve⁹³. Slijedila je gradnja veličanstvene peterobrodne bazilike sv. Petra na vaticanskom brežuljku iznad svečeva groba (319.), zatim gradnja bazilike sv. Pavla izvan gradskih zidina, gradnja dvostruke crkve u kraljevskoj palači u Trieru (324.) i dr. Na Istoku je nakon pobjede nad Licinijem 324. u gotovo svim važnijim gradovima dao sagraditi po neku veću crkvu, od kojih su najvažnije bazilika Kristova rođenja u Betlehemu (326.) i bazilika Kristova uskrsnuća (*Anastasis*) u Jeruzalemu (328.).⁹⁴ Nesumnjivo najveći Konstantinov građevni pothvat bio je osnivanje 324. godine novoga i velikoga grada: Novog Rima (Nova Roma), kasnije prozvanog Konstantinopolom, u koji je 330. i službeno prenio sjedište Carstva.

No još važniji od sve te gradnje bili su njegovi zakoni kojima je započeo kristijanizaciju javnog života. Bili su nadahnuti i prožeti poštovanjem osobitog dostojanstva ljudske osobe. Postupno je uvodio zakone koji su odražavali njegovo prokršćansko usmjerenje. Ta se tendencija mogla zapaziti odmah nakon njegove pobjede nad Maksencijem, a od 313. postala je sve izrazitija. Usporedno s politikom dogovora s Licinijem u Milanu donosio je jedan za drugim prokršćanske zakone i odredbe: 313. rastavu je braka učinio težom nego što je bila do tada; 3. studenoga 313. smrtna kazna može biti izrečena samo ako je zločin dokazan i priznat; 13. svibnja 314.: zakoni se moraju primjenjivati po načelima pravde i jednakosti; 21. ožujka 315.: čela osuđenih na teške radove ne smiju biti markirana užarenim željezom jer je ljudsko lice stvoreno na sliku Božju; 13. svibnja 315.: po-

---

svćenicima i biskupima, nijekao je valjanost sakramenata koje su podjeljivali. Iako je to pitanje s doktrinarne strane riješio nicejski crkveni sabor (325.), sljedba je preživjela do V. st., kada joj se gubi trag.

⁹³ Bila je posvećena Kristu Spasitelju, a ne, kako danas neki smatraju i pišu, sv. Ivanu apostolu.

⁹⁴ Euzebij, *Vita Constantini* 3, 25-29; J. Ciampinus, *De sacris aedificiis a Constantino Magno constructis*, Roma, 1694.; A. De Waal, *Konstantin's des Grossen Kirchenbauten in Rom*, Freiburg i. Br., 1912.; P. Mickle, *Die Konstantin-Kirchen im Heiligen Land*, Leipzig, 1923.; R. Lanciani, *Wanderings through ancient Roman Charches*, Boston – New York, 1924.

moć siromasima kako ne bi bili prisiljeni izlagati svoju novorođenčad; 13. svibnja 315.: careva privatna blagajna odredila je pomoć katoličkim crkvama; 13. kolovoza 315.: zabrana prijelaza na židovstvo; 13. kolovoza 315.: sin slobodnog čovjeka ne može postati rob; 23. svibnja 318.: zabrana vraćanja; 23. lipnja 318.: odluke donesene na biskupskim sudištima imaju učinak i na civilnom području; 11. svibnja 319.: zabrana ubijanja vlastitih robova i ograničena uporaba torture; 31. siječnja 320.: ukinute su takse na celibat; 31. prosinca 320.: ratni zarobljenici ne smiju biti zlostavljani; 3. ožujka 321.: nedjelja, dotadašnji *Dies Solis*, u čast Kristova uskrsnuća postaje *Dies Dominica* i neradni dan; 16. travnja 321.: olakšana je praksa oslobađanja robova pravnom procedurom u crkvi; 3. srpnja 321.: nedjeljom sudišta moraju biti zatvorena; 3. srpnja 321.: Crkva ima pravo primati darove i oporučne ostavštine; 321. zabranjene su haruspicije (promatranje utrobe zaklanih i žrtvovanih životinja kako bi se protumačila Božja volja ili prorokovala budućnost); 6. srpnja 322.: zabrana prodaja djece; 25. prosinca 322.: zabrana prisiljavanja kršćana da prinose žrtve u poganskim hramovima; 324.: povrat kršćanima privatne imovine koja je bila zaplijenjena u vrijeme Galerijeve vladavine; 324.: državna pripomoć gradnji kršćanskih crkava; 24. travnja 325.: zaštita siromaha; 29. travnja 325.: obitelj robova ne može biti razjedinjena; 1. listopada 325.: zabrana gladijatorskih igara; 326.: Crkva postaje nasljednik here-ticima zaplijenjenih dobara; 14. lipnja 326.: oženjen muškarac ne može držati u kući konkubinu; 13. svibnja 329.: država pomaže djeci siromašnih roditelja; 29. studenoga i 1. prosinca 330.: biskupi i svećenici te židovski vjerski službenici oslobađaju se obveze civilnih službi i dr.⁹⁵ Sve je to uradio kao službeni vrhovni svećenik poganskoga državnog kulta dok još nije bio kršten. Time nije položio samo temelje jedne kršćanske države nego i državne Crkve“ ili cezaropapizma. Taj je sustav vlasti u Istočnoj Crkvi postao trajna i nepromjenjiva norma.⁹⁶ Vrlo je problematično je li joj time učinio uslugu. Iz onoga što je učinio, osobito nakon što je 324. pobijedio Licinija ostavši jedini august, nije teško iščitati njegovu namjeru da se vrati na nekadašnji model vlasti u kojemu je religija bila osnova ili podloga univerzalne političke vlasti: jedna država, jedan car, jedna religija, s tom razlikom što je kršćanstvo trebalo zamijeniti tradicionalnu rimsku religiju.

⁹⁵ P. P. Joannou, *La législation impériale et la christianisation de l'Empire Romain (311-476)*, Roma, 1972.; B. Raspels, *Der Einfluss des Christentums auf die Gesetzte zum Gefängnissen und zum Strafvollzug von Konstantin d. Gr. bis Justinian*, u: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 102 (1991), 289-306; J. Vogt, *Zur Frage des christlichen Einflusses auf die Gesetzgebung Konstantins des Grossen*, u: *Festschrift L. Wenger*, II, München, 1945., 118-148; J. Gaudemet, *La législation religieuse de Constantin*, u: *Revue d'histoire de l'Église de France* 33 (Paris, 1947.) 25-61; J.-J. Van de Casteele, *Indices d'un mentalité chrétienne dans la législation civile de Constantin*, u: *Bulletin Association G. Budé* 14 (1955.) 65-90.

⁹⁶ K. Bihlmayer – H. Tüchle, n. dj., str. 214.

No to ni u kojem slučaju ne znači da je kršćanska vjera već za njegova vladanja postala službena religija Rimskog Carstva.⁹⁷

3. Kršćanstvo je Galerijevim ediktom iz 311. i Licinijevim reskriptom iz 313. konačno pravno i stvarno postalo slobodno. Pobijedila je njegova duhovna snaga i postojanost u vjeri unatoč svim iskušenjima. Crkva se nije više morala bojati za svoju budućnost. No da je kojim slučajem ta borba u Rimskom Carstvu i drukčije završila, ona bi, povijesno gledano, preživjela izvan njegovih granica: u Africi, među prekodunavskim Germanima, u Armeniji, Perziji pa čak i Indiji, gdje se već u to vrijeme bila proširila. No ona je svoju slobodu izborila tamo gdje joj je bilo najteže: na području gdje joj je bilo najteže i od svog najvećeg protivnika. Budućnost je pripala pobjedniku.

Konstantin je umro nakon duge i uspješne vladavine na blagdan Duhova 22. svibnja 337. u Achyronu kod Nikomedije, nedugo nakon što mu je arijanski biskup Euzebij iz Nikomedije podijelio krštenje po obredu svoje sljedbe. Poslije toga nije više oblačio carski grimiz nego samo bijelu haljinu novokrštenika.⁹⁸

Konstantinove su zasluge za Rimsko Carstvo i za daljnju budućnost svijeta nesumnjivo teško mjerljive. Njegovo djelo ima svjetsku važnost: uspostavio je red u Rimskome Carstvu, oslobodio ga je iz zagrljaja poganske religije proživši ga humanističkim i kršćanskim duhom, a da pritom nije izazvao lom Carstva. No teško je izreći sud s kojim bi svi složili.⁹⁹ Obično ga se navije procjenjuje po onomu što je učinio za kršćanstvo: promicao je njegove interese, gradio crkve, odavao dužno poštovanje papi i biskupima, reformirao zakonodavstvo, zalagao se za crkveno jedinstvo i dr. No on je, prije svega, bio vojnik i političar koji se, kao i svi drugi, ravnao po specifičnoj logici moći. Njegov cezaropapizam sigurno nije išao u prilog Crkvi, koja je, nakon mučnih progonstava, tek počela udisati čist zrak slobode. Car jednostavno nije trpio nikoga tko mu je stao na put.

⁹⁷ Car Teodozije Solunskim ediktom 380. proglasio je kršćansku vjeru službenom vjerom Carstva, tako da je kršćanstvo u razmjerno kratkom vremenu od zabranjene i progonjene religije najprije postalo priznatom i slobodnom religijom, a potom i jedinom zakonski priznatom religijom.

⁹⁸ Nagada se o razlozima njegova odbijanja da sve do smrti primi krštenje i time postane stvarni član Crkve, premda je sve ono što je nakon bitke kod Milvijskog mosta učinio kao uvjereni kršćanin. Prave razloge vjerojatno treba tražiti u strogoj penitencijalnoj praksi Crkve da za javne teške grijeha kao što su ubojstvo, otpad od vjere, preljub i sl. treba vršiti javnu pokoru. Konstantin se na svom usponu do vrhova vlasti ravnao ne po kršćanskoj nego čisto političkoj praksi i kriterijima: uklonio je bez milosti sve one koji su mu stajali na putu, pa čak i članove vlastite obitelji: punca Maksimijana, ženu Faustu, najstarijeg sina Krispa, koji ga je trebao naslijediti, suvladara Licinija, koji je bio optužen za konspiraciju s barbarima, i dr.

⁹⁹ O njegovoj ulozi i važnosti u Crkvi ne postoji suglasnost. Istočna ga Crkva štuje više nego kao sveca: kao „jednakog apostolima“ ili „trinaestog apostola“. Njegov blagdan slavi 21. svibnja skupa s blagdanom njegove majke Jelene. Zapad mu je, međutim, dao mnogo odmjerenije naslov „Veliki“ (K. Bihlmayer – H. Tüchle, n. dj., str. 213-214).

IX. Zaključak

Ovaj kratki pregled dramatičnih političkih i vjerskih zbivanja potkraj III. i početkom IV. st. pokazao je svu složenost prilika koje su vladale u Rimskom Carstvu. Teško je naći neko drugo razdoblje rimske povijesti u kojemu se u tako malo vremena dogodilo toliko krupnih događaja i dramatičnih obrata. Na povijesnu pozornicu Rimskog Carstva uspinjali su se i, kao u kakvoj dobro režiranoj drami, s nje silazili brojni protagonisti nastojeći sebi osigurati što je moguće veći komad vlasti. Vanjski neprijatelji i unutarnja previranja odredili su njegovu sudbinu. Sve je to ukazivalo na činjenicu da završava jedno veliko razdoblje rimske države a počinje drugo obilježeno drugim i drukčijim odnosima snaga i društvenim vrijednostima. Carstvo je ulazilo u novu fazu svog postojanja.

Osobito velike promjene dogodile su se na religijskom području. Tradicionalna religija izgubila je status jedine i povlaštene religije, a kršćanstvo je od zabranjene i progonjene ili samo tolerirane religije postalo zakonski priznata religija, slobodna u obavljanju svoje zadaće. Taj se povijesni prijelaz dogodio zahvaljujući dvama važnim događajima: Galerijevu ediktu iz 311. i dogovoru careva Konstantina i Licinija u Milanu dvije godine kasnije. Oko naravi i važnosti tih dvaju događaja u prošlosti je bilo, a ima ih i danas, mnogo nesnalaženja, rasprava i prijedora: tko je, kada i kako dao kršćanstvu slobodu? O (ne)ispravnom odgovoru na ta pitanja ovisi (ne)ispravna interpretacija svega što se kasnije dogodilo. Nakon svega što smo prethodno rekli mogu se dati neki prihvatljivi odgovori:

1. Temeljni povijesni preokret učinio je Galerije kao vrhovni poglavar Rimskog Carstva davši 311. kršćanstvu slobodu svojim ediktom u ime druge trojice svojih suvladara. Iako ona nije bila savršena, edikt je bio pravni presedan u povijesti Rimskog Carstva u odnosu na kršćanstvo i pravna osnova na kojoj se mogla graditi još potpunija i savršenija sloboda.

2. Ne može se dokazati postojanje nekog dokumenta koji bi se zvao „Milanski edikt“ iz 313. U suvremenim povijesnim vrelima o tomu nema ni spomena. Postoji samo načelni usmeni dogovor careva Konstantina i Licinija u veljači 313. u povodu svadbenih svečanosti upriličenih uslijed Licinijeve ženidbe Konstantinovom polusestrom Konstancijom o zajedničkoj i uravnoteženoj politici na Istoku i Zapadu, osobito glede situacije u kojoj su se našli kršćani poslije Galerijeva edikta. Za donošenje nekog novog edikta koji su oni, da su htjeli, mogli donijeti, uopće nije bilo potrebe. Na Zapadu su kršćani najkasnije od 305., a neki i otprije, uživali stvarnu, iako ograničenu slobodu. S Konstantinovim dolaskom na vlast mogli su biti stvarno i pravno spokojni. Problem je postojao na Istoku, gdje je

Maksimian Daja, usprkos Galerijevu ediktu, nastavio s praksom progona kršćana. Za donošenje nekog zajedničkog dokumenta u Milanu nije ni bilo vremena. Licinije je morao naglo prekinuti svadbene svečanosti nakon što je saznao da je njegov cezar Maksimian Daja, koristeći se njegovom zauzetošću svadbom u Milanu, krenuo s velikom vojskom na osvajanje njegova područja u namjeri da ga zbaci s vlasti.¹⁰⁰ Zbog toga su njegovi razgovori s Konstantinom – ne samo o položaju kršćana nakon Galerijeva edikta – najvjerojatnije ostali nedovršeni. Svoj dogovor o položaju kršćana on je – nakon što je pobijedio svog suparnika – u ljeto 313. formalizirao u obliku reskripta koji je izdao u Nikomediji.¹⁰¹

3. Ono što se tradicionalno smatra „Milanskim ediktom“ nije ništa drugo nego taj reskript koji je sadržavao neka važna proširenja slobode u odnosu na Galerijev edikt.

4. U povijesno-pravnoj terminologiji ta se vrsta dokumenata naziva reskriptom ili dopisom upućenim jednoj osobi ili ograničenom broju osoba, u vezi s nekim važnijim pravnim ili političkim pitanjem. U konkretnom slučaju dokument je upućen samo namjesniku Bitinije, a ne cijelom Carstvu. To je iz samog teksta vrlo jasno: kad je riječ o jednoj osobi (namjesniku Bitinije), uvijek je upotrijebljen singularni gramatički oblik („ti, „tebi“ i sl.), a kad se govori o dvjema osobama (Liciniju i Konstantinu), uvijek je upotrijebljen pluralni oblik.

5. Da se ne radi ni o kakvu ediktu, dovoljno ga je usporediti s Galerijevim ediktom. Nedostaju mu svi oni diplomatski i stilski elementi koji se nalaze u Galerijevu ediktu. Zato bi, s povijesno-pravnog gledišta, taj dokument bilo ispravnije zvati (Licinijevim) Nikomedijskim reskriptom nego nepostojećim (Konstantinovim) „Milanskim ediktom“.

6. Određene nebitne razlike između dokumenata koji donose Euzebije i Laktancije najvjerojatnije potječu odatle što je Licinijev reskript bio poslan i namjesniku Palestine u nešto izmijenjenu obliku.

7. U donošenju tog dokumenta tradicionalna je historiografija – pod utjecajem Euzebija Cezarejskoga, suvremenog povjesničara, njegova biografa i osobnog prijatelja – pripisivala pretjeranu ili čak gotovo isključivu zaslugu Konstantinu. Zaboravlja se da se radi o dogovoru dvaju careva i kasnije donesenom dokumentu koji se odnosio na Licinijevo područje. Nema dokaza da se Konstantin u to vrijeme na bilo koji način miješao u poslove istočnog dijela Carstva. I on je imao više nego dovoljno problema na svom području. Čim je pobjedom nad Maksencijem riješio politički problem jedinstva Zapada, usredotočio se na

¹⁰⁰ Usp. Laktancije, DMP 45, 6-8.

¹⁰¹ V. Monachino, n. dj., str. 9-12.

rješavanje brojnih problema u vezi s kršćanima na svom području: donatizma u sjevernoj Africi, melecijanizma u Egiptu, zamršene pravne procedure povrata oduzete imovine kršćanima, donošenja novih zakona u njihovu korist kao nadoknade za pretrpljene nepravde i nagradu za primjerno držanje, gradnje crkava, pomoći siromašnijim biskupima i dr.¹⁰²

8. Dokument koji je donio Licinije u ime svoje i Konstantinovo, bez obzira na formalno-pravnu stranu pitanja (izjava, reskript ili edikt), ime golemu povijesnu važnost kako za samo kršćanstvo i Rimsko Carstvo tako i za budućnost cjelokupnog društva: uspostavio je vladavinu prava, uklonio diskriminaciju po vjerskoj osnovi, obustavio progon i kažnjavanje nevinih ljudi, ispravio nanesene nepravde, izjednačio građane u pravima i dr. Time je ispravljena velika nepravda ne samo prema kršćanima nego su i stvoreni preduvjeti za stvaranje slobodnijeg i pravednijeg društva bez čega nema opstanka nikomu, ne samo progonjenima nego ni progoniteljima.

Literatura

1. *Acta sanctorum januarii*, I, Venezia, 1734.
2. *Acta sanctorum novembris*, III, Bruxelles, 1910., str. 748-784.
3. Adriani M., La storicità dell'Editto di Milano, u: *Studi Romani* 2 (1954), 18-32.
4. Agnes M., Alcune considerazioni sul cosiddetto „editto“ di Milano, u: *Studi Romani* 13 (1965), 424-432.
5. Albertini A., *L'Empire Romain* (Peoples et Civilisations, IV), Paris, 1936.
6. Alföldi A., In hoc signo victor eris, u *Pisciculi, Festschrift F. J. Dölger* (Münster, 1939), 1-18.
7. Alföldi A., *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, London, 1948.
8. Allard P., *Storia critica delle persecuzioni. La persecuzione di Diocleziano*, I-II, Firenze, 1913.
9. Amelotti A., Da Diocleziano a Costantino, u: *Studia et documenta historiae et iuris* 27 (1961), 241-323.
10. Amore A., Quirino, u: *Bibliotheca Sanctorum* 10 (Roma, 1966), 1333.
11. Amore A., I santi quattro Coronati, u: *Antonianum* 40 (Roma, 1965), 177-243.
12. Batiffol P., L'Édit de Milan, u: *Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétienne* 3 (1913), 241-264.
13. Batiffol P. *La paix constantinienne et le catholicisme*, Paris, 1919.

---

¹⁰² Sačuvana su njegova dva pisma Anulinu, prokonzulu Afrike, kojima mu naređuje da vrati Katoličkoj crkvi oduzeta dobra i zauzme se za to da klerici ne obavljaju druge službe osim svojih vjerskih. Jednim drugim pismom biskupu Kartage Cecilijanu priopćio je darovnicu jedne veće svote novca za potrebe kršćanskog bogoštovlja i klerika. Sve se to dogodilo neposredno prije ili nakon njegova susreta s Licinijem u Milanu.

14. Baus K., *Od praopćine do ranokršćanske Veleckrve* (Velika povijest Crkve, I. Uredio H. Jedin.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1972.
15. Baynes N. H., *The Great Persecution* (Cambridge Ancient History 12), London, 1929.
16. Baynes N. H., *Constantine the Great and the Christian Church* (Proceedings of the British Academy, 15), London, 1931.
17. Bihlmayer K. – Tüchle H., *Kirchengeschichte*, I, Paderborn, 1958.
18. Bloch R., *La religione romana, u: Le religioni del mondo classico*, Bari, Laterza, 1993.
19. Bonfante P., *Storia del diritto romano*, Milano, 1923.
20. Brezzi P., *Dalle persecuzioni a Costantino*, Roma, 1960.
21. Bulić F., *Dioklecijan*, Zagreb, 1918.
22. Bulić F., *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb, 2006.
23. Calderone S., *Costantino e il Cattolicesimo*, I, Firenze, 1962.
24. Cameron A., *Il tardo impero romano*, Milano, 1995.
25. Ciampinus J., *De sacris aedificiis a Constantino Magno constructis*, Roma, 1694.
26. Castritius H., *Der Armenienkrieg des Maximinus Daia*, u: *Jahrbuch für Antike und Christentum* 11-12 (1968-69), 94-103.
27. Cecchelli C., *Il trionfo della Croce. La croce e i santi segni prima e dopo Costantino*, Roma, 1954.
28. Champeaux J., *La religione dei romani*, Bologna, Il Mulino, 2002.
29. Chénon E., *Les conséquences juridiques de l'édit de Milan (313)*, u: *Nouvelle Revue historique de droit français et étranger* 38 (1914), 255-263.
30. Corcoran S., *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government AD 284-324*, Oxford, 2000.
31. Corradi G., *Gli imperatori romani*, Torino, 1994.
32. Crees J., *The Reign of the Emperor Probus*, London, 2005.
33. Crivellucci A., *L'editto di Milano*, u: *Studi Storici*, I (1892), 239-250.
34. Crivellucci A., *Intorno all'Editto di Milano*, u: *Studi Storici*, IV (1895), 267-273.
35. De Francisci P., *Storia del diritto romano*, II parte, Roma, 1929.
36. Delhaye H., *Étude sur le légendier romain*, u: *Les saints de novembre*, Bruxelles, 1936., str. 64-73.
37. Delaruelle E., *La conversion du Constantin, l'état de la question*, u: *Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétiennes* 1953, 37-54, 84-100.
38. Del Ponte R., *La religione dei romani*, Milano, Rusconi, 1992.
39. Del Ponte R., *Dei e miti italici. Archetipi e forme della sacralità romano-italica*, Genova, 1985.
40. Desroches M., *Le Labarum*, Paris, 1894.
41. De Waal A., *Konstantin's des Grossen Kirchenbauten in Rom*, Freiburg i. Br., 1912.

42. Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova plaća o 1700. obljetnici postojanja, Split, Književni krug, 2005.
43. Dörries H., *Constantine and religious liberty*, London, 1961.
44. Dörries H., *Wort und Stunde*, I, Göttingen, 1966.
45. Dumezil G., *La religione romana arcaica*, Milano, Rizzoli, 2001.
46. Elliot Th. G., Constantines's Early Religious Dvelopment, u: *Journal of Religious Studies* (1989), 283-291.
47. Ellul J., *Histoire des Institutions de l'Antiquité*, Paris, 1961.
48. Euzebije Cezarejski, *Historia ecclesiastica: Patrologia graeca* 20.
49. Euzebije Cezarejski, *Vita Constantini: Patrologia latina* 23, 726-727.
50. Florin H., *Untersuchungen zur Dioklet. Christeverfolgung*, Giessen, 1928.
51. Franchi de' Cavalieri P., Il labaro descritto da Eusebio, u: *Studi romani* I (1913), 61-86.
52. Franchi de' Cavallieri P., *Ancora del labaro descritto da Eusebio*, n. dj., 2 (1913), 161-230.
53. Gaudement J., La législation religieuse de Constantin, u: *Revue d'histoire de l'Église de France* 33 (1947), 25-61.
54. Gelasius a Cysico, *Historia concilii Nicaeni*, ed. G. Loeschke – M. Heinemann, u: *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, XXVIII, Leipzig, 1918.
55. Gigli G., *La crisi dell'Impero Romano*, Palermo, 1947.
56. Grant M., *Gli imperatori romani. Storia e segreti*, Roma, 1984.
57. Grégoire H., La vision de Constantin 'liquidée', u: *Byzantion* 14 (1939) 341-351.
58. Grégoire H. La conversion de Constantin, u: *Revue de l'Université de Bruxelles*, 1930-31, 261-264.
59. Grégoire H., La statue de Constantin et le signe de la croix, u: *Antiquité classique* 1 (1932), 135-143.
60. Hartling L. von, Die Zahl der Christen zu Beginn des 4. Jahrhunderts, u: *Zeitschrift für katholische Theologie* 58 (Innsbruck – Wien, 1934), 243-253.
61. Heim F., *La théologie de la victoire de Constantin à Theodose*, Paris, 1992.
62. Janin J., Demetrio de Tessalonica, u: *Bibliotheca Sanctorum* 4, Roma, 1964., 556-564.
63. Joannou P.P., *La législation impériale et la christianisation de l'Empire Romain (311 – 476)*, Roma, 1972.
64. Keim Th., *Der Übertritt Konstantins des Grossen zum Christentum*, Zürich, 1862.
65. Kerényi K., *La religione antica nelle sue linee fondamentali*, Roma, Astrolabio, 1951.
66. Kirch C., *Enchiridion fontium historiae ecclesiasticae antiquae*, Freiburg i. B., 1965.
67. Kirsch J.P., Die Passio der heiligen „Vier Gekrönten in Rom, u: *Historisches Jahrbuch* 38 (1917), 72-97.
68. Knipfing J. R., The Edict of Galerius (311 AD) reconsidered, u: *Revue belge de philosophie et d'histoire* 1 (1922), 693-705.

69. Knipping J. R., Das angebliche Mailänder Edikt vom Jahre 313 im Lichte des neueren Forschungen, u *Zeritschrift für Kirchengeschichte* 40 (1922), 206-218.
70. Krüger G., *Die Rechtstellung der vorkonstantinischen Kirche*, Stuttgart, 1935
71. Kuhoff W., *Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau*, Frankfurt – Berlin – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, 2001.
72. Laktancije, *De mortibus persecutorum*, ed. J. L. Creed, Oxford, 1989.
73. Lanciani R., *Wanderings through ancient Roman Charches*, Boston – New York, 1924.
74. Laqueur R., Die heiden Fassungen des sog. Toleranzedikts von Mailand, u: *Επιτύμβιον Η. Swoboda dargebracht*, Reichenberg, 1927.
75. Le Bohec Y., *Armi e guerrieri di Roma antica. Da Diocleziano alla caduta dell'impero*, Roma, 2008.
76. Lebreton J.– Zeiller J., *Dalla fine del II° secolo alla pace Costantiniana (313)*, (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, II), Torino, Editrice S.A.I.E., 1972.
77. Lietzmann H., Der Glaube Konstantins des Grossen, u: *Sitzungs. d. Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.hist. Klasse*, 29 (1937).
78. Lugli U., *Miti velati. La mitologia romana come problema storiografico*, ECIG, Genova, 1996.
79. Martroye F., A propos de l' Édít de Milan, u: *Bulletin d'ancienne litterature et d'archéologie chrétienne* 4 (1914), 47- 52.
80. Maurice J., *Numismatique constantinienne*, I-III, Paris, 1906-1913.
81. Mazzarino S., *L'impero romano*, Bari, 1973.
82. Mazzarino S., *Aspetti sociali del quarto secolo*, Roma, 1951.
83. Mickley P., *Die Konstantin-Kirchen im Heiligen Land*, Leipzig, 1923.
84. Monachino V., *Il Cristianesimo da Costantino a Teodosio*, Roma, PUG, 1983.
85. Monachino V., *Le persecuzioni nell'impero Romano e la polemica pagano-cristiana*, Roma, PUG, 1974.
86. Moreau J., *La persécution du christianisme dans l'Empire Romain*, Paris, 1956.
87. Moreau J., *Commento del capitolo 34 del "De mortibus persecutorum"* (Sources chrétiennes, vol. 39,,II), str. 38 sq.
88. Moreau J., Autour du monogramme Constantinien, u: *Mélanges Ét. Gilson* (Paris 1959), 403-414.
89. Moreau J., Sur la vision de Constantin, u: *Revue des Études Anciennes* (Bordeaux 1953), 307-333.
90. Moreau J. , Les „Litterae Licinii“, u: *Annales Universitatis Saraviensis* 2_(1953), 100-105.
91. Nesselhauf H., Das Toleranzgesetz des Licinius, u: *Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft* 74 (Köln – München 1955), 44-61.
92. Ofrestano R., Gli editti imperiali, u: *Bullettino dell'Istituto di diritto romano*, nuova edizione 3 (1937), 210 sq.
93. Palanque J. R., A propos du prétendu édit de Milan, u: *Bysantion* 10 (Bruxelles 1935), 607-616.

94. Palanque J. R. – Bardy G. – Labriolle P., *Dalla pace Costantiniana alla morte di Teodosio (313 – 395)*, (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, III/1), Torino, Editrice S.A.I.E., 1972., str. 26.
95. Piganiol A., *L'empereur Constantin*, Paris, 1932.
96. Raspels B., Der Einfluss des Christetums auf die Gesetzte zum Gefängnissen und zum Strafvollzug von Konstantin d. Gr.bis Justinian, u: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 102 (1991), 289-306.
97. Rehm A., Kaiser Diokletian und das Heiligtum von Didyma, u: *Philologus* 93 (1938), 74-84.
98. Rémondon R., *La crisi dell'impero romano. Da Marco Aurelio ad Anastasio*, Milano, 1975.
99. Riciotti G., *L'era dei martiri*, Roma, 1953.
100. Santucci C., L'editto di Milano nei riguardi del diritto, u: *Nuovo bulletino di Archeologia Cristiana* 1913, 71-75.
101. Sauget J.-M., Ermilio e Stratonico, u: *Bibliotheca Sanctorum* 5 (Roma 1965), 58-59.
102. Scarre Ch., *Chronicle of the Roman Emperors*, New York, 1999.
103. Scheid J., *La religione a Roma*, Roma-Bari, Laterza, 2001.
104. Schnyder G., L'editto di Milano ed i recenti studi critici che lo riguardano, u: *Dissertazioni Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, Serie II, vol. VIII, 1903, 149-179.
105. Schroers H., *Konstantins des Grossen Kreuzerscheinigung*, Bonn, 1913.
106. Schwartz, E., *Kaiser Konstantin und die christliche Kirche*, Leipzig, 1913.
107. Seeck O., *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, Bd. I, Stuttgart, 1921.
108. Seeck O., *Regesten der Kaiser und Päpste*, Stuttgart, 1919.
109. Seeck O., Das sogenannte Edikt von Mailand, u: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 12 (1891), 381-386.
110. Seeliger H., Die Verwandung des Christogrammes durch Konstantin im Jahre 312, u: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 100 (1989), 149-168.
111. Seston W., A propos de la „passio Marcelli centurionis. Remarques sur les origines de la persécution de Dioclétien, u: *Melanges M. Goguel*, Paris, 1950., 293-246
112. Seston W., *Dioclétien et la Tétrarchie*, I, Paris, 1946.
113. Seston W., La vision païenne de Constantin et les origines du chrisme constantien, u: *Mélanges Cumont* (Bruxelles 1936), 373-395.
114. Socrates, *Historia ecclesiastica*, ed. R. Hussey, Oxford, 1852.
115. Sordi M., *Il Cristianesimo e Roma*, Bologna, 1965.
116. Southern P., *The Roman Empire from Severus to Constantine*, London & New York, 2001.
117. Sosomène, *Historia ecclesiastica: Patrologia graeca*, 67.
118. Stade K., *Der Politiker und die letzte grosse Christenverfolgung*, Wiesbaden, 1927.
119. Staub J., *Vom Herrscherideal der Spätantike*, Stuttgart, 1939.
120. Stein E., *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, Wien, 1928.

121. Stein E.– Palanque J. R., *Histoire du Bas-Empire*, I, Paris, 1959.
122. Tuiller A., L'édit de tolérance de Galère et la question constantienne, u: *Atti del X^o Congresso storico internazionale di Roma*, Firenze, 1955., 256-258.
123. Van de Casteele J.-J., Indices d'une mentalité chrétienne dans la législation civile de Constantin, u: *Bulletin Association G. Budé* 14 (1955), 65-90.
124. Vogt J., *Die Bedeutung des Jahres 312 für Religionspolitik Konstantinus d. Grossen: „Zeitschrift für Kirchengeschichte“* 61 (1942), 171-190.
125. Vogt J., Zur Frage des christlichen Einflusses auf die Gesetzgebung Konstantins des Grossen, u: *Festschrift L. Wenger*, II, München, 1945., 118-148.
126. Vulić N., Quelques observations sur la „Passio sanctorum Quattuor Coronatorum“, u: *Rivista di archeologia cristiana* 11 (1934), 156-159.
127. Watson A., *Aurelian and the Third Century*, London & New York, 1999.
128. Williams S., *Diocleziano. Un autocrate riformatore*, Genova, 1995.
129. Wittig J., Das Tolleranzreskript von Mailand 313, u: *Konstantin der Grosse und seine Zeit* (Römische Quartalschrift, Suppl. vol. XIX), Freiburg/Br., 1913., str. 40-65.
130. Zeiller J., *Les origines dans la province romaine de Dalmatie*, Paris, 1906.
131. Zeiller J., *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918.

Historicity of the “Edict of Milan” of 313 A.D.

Summary

Among the historical stereotypes that have been presented in numerous scientific and not so scientific works, the stereotype of the “Edict of Milan” from 313 takes a special place. It is said that this edict was issued by the Emperor Constantine the Great in order to grant freedom to the persecuted Christians in the Roman Empire. Some even add that with this edict he also made Christianity the official religion of the empire.

On the occasion of the 1700th anniversary of this alleged document, the author of this discussion – based on the historical evidence from that time, primarily from the writings of Lactantius and Eusebius of Caesarea, and the relevant scientific literature written after the event – subjects these claims to detailed historical and legal analysis. In order to understand the overall problem, he sets it within the political and religious context of the history of the Roman Empire at the end of the 3rd and the beginning of the 4th century. He offers a detailed analysis of the reforms conducted by Emperor Diocletian, especially his establishing of tetrarchy, through which he had decentralized the running of the Empire in order to regulate the system of inheritance at the top of the government, to prevent revolt, and to ensure a successful defense of the borders of the vast empire. Diocletian believed he could accomplish the consolidation of the empire and the awakening of patriotism by relying on the traditional Roman religion. His government persecuted the Christians who, even at that time, formed one tenth of the entire population of the Empire and were placed on high positions within the society, the army, and even at the imperial court. The Christians were accused of various “crimes” against the Empire. What ensued was a bloody persecution at all levels. Four edicts were issued in the attempt to eradicate Christianity from the Roman Empire. The cruelest methods were used to accomplish this. After Diocletian abdicated in 305, Galerius, who worked very hard to accomplish Diocletian’s goal, succeeded him. He, however, failed at this attempt. When he understood the uselessness of his methods, immediately prior to his death, on behalf of all four emperors of the time, he issued an edict (the highest imperial document, which was obligatory for everyone in the empire) on toleration where he, for the first time in the history of the Roman Empire, recognized the Christians their right to freely practice their religion without any fear of being persecuted, and all the assets that had been taken from them were to be returned. This was a precedent in the politics of the Empire, and became the legal basis for all later policies of the Roman Emperors. Not all the emperors, however, wanted to adhere to the regulations set in Galerius’s edict. This refusal was very present in the Eastern part of the Empire, where Emperor Maximinus Daia continued with the persecution of the Christians. Two augustuses solved this problem after Galerius’s death (311): Constantine and Licinius, who met in Milan in early 313, on the occasion of Licinius’s wedding to Constantine’s half-sister Constantia. There and then, they reached an initial oral agreement on the main issues of the Empire, especially those connected with the problem of the persecution of the Christians in the East. After Licinius had earlier that year (313) quelled the rebellion of

his Caesar Maximinus Daia, he issued – in Nicomedia, the capital of the Eastern part of the Empire – on behalf of Constantine and himself, a written order in the form of a rescript (Emperor's response to unclear legal issues or written order to a lower official or subject) addressed to the governor of Bithynia, where the persecutions were still taking place, stating that pursuant to the order given by Galerius's edict, the Christians should be allowed to live in peace. With this, Licinius increased the rights and freedoms of the Christians even more by allowing them to freely gather in churches and graveyards, and by ordering the return of all the assets taken from them, whether it was now owned by the empire or by the individuals. The traditional historiography had for a long time been ascribing this document to Constantine, claiming that he issued it in Milan, where its name is derived from – the "Edict of Milan". The author of this scientific discussion presents a translation of Licinius's text in its entirety and concludes that the two Emperors had not issued any documents in Milan that might be called edicts, but that this was a case of a rescript that Licinius had issued in Nicomedia on behalf of Constantine and himself. The author concludes his discussion with a statement that this document should rightfully be called the "Rescript of Nicomedia", and not the "Edict of Milan" as it is still referred to by many historians in their texts.

Keywords: the Roman Empire; army; emperors born in the Illyricum; incursions of the barbarians; battles and wars; Diocletian's reforms; tetrarchy; traditional Roman religion; Christianity and its position in the Roman Empire; persecutions; Emperor Galerius's edict on tolerance; Milan agreement of Constantine and Licinius; Emperor Licinius's rescript on religious equality; Constantine – the first Christian Emperor; Constantine's laws and the reform of the Roman society.

